मीमांसा न्याय प्रकाश:

No. 354

Acc. No. ~~20156~~ 5015[illegible]

~~न्यायवेदिय~~

मीमांसा न्याय प्रकाश:

ॐ ब्रह्मणे नमः श्रीगणेशाय नमः श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ यत्कृपालेशमात्रेणाशु रुषार्थच
तुष्टयम् प्राप्यते नमहं वंदे गोविंदं भक्तवत्सलम् १ अनंतगुणसंपन्नमनंतमजने
त्रियम् अनंतरूपिणीं वंदे गुरुमानंदरूपिणम् २ इह खलु परमकारुणिकेन भ
गवता जैमिनिऋषिणा अथातो धर्मजिज्ञासेत्यादिना द्वादशसु अध्यायेषु धर्मो विचा
रितः तत्र वेदेन प्रयोजनमुद्दिश्य विधीयमानोर्थो धर्मः यथा यागादिः स हि यजेत
स्वर्गकाम इत्यादिवाक्येन स्वर्गमुद्दिश्य विधीयते तथा हि यजेतेत्यत्रास्त्यंशद्वयं
यजिधातुः प्रत्ययश्च तत्र प्रत्ययेप्यस्त्यंशद्वयं आख्यातत्वं लिङ्त्वं च आख्यातत्वं
दशस्वपि लकारेषु विद्यते लिङ्त्वं पुनः केवले लिङ्येव तत्राख्यातत्वलिङ्त्वाभ्यां
वि॰मी॰ १ भावनैवोच्यते भावना नाम भवितुर्भवनानुकूलो भावकः व्यापारविशेषः सा च द्वि

शाब्दीभावना आर्थीभावना चेति तत्र पुरुषप्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारविशेषः शाब्दीभावना
सा च लिङंशेनोच्यते लिङ्श्रवणे अयं मां प्रवर्तयतीति मत्प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारवानयम्
इति नियमेन प्रतीयमानत्वात् यद्यस्मात्प्रतीयते तत्तस्य वाच्यं यथा गोशब्दस्य गोत्वं प्र
वृत्त्यनुकूलो व्यापारविशेषो लोके पुरुषनिष्ठोऽभिप्रायविशेषः वेदे तु पुरुषाभावाल्लिङादि
शब्दनिष्ठ एव नहि वेदः पुरुषनिर्मितः वेदस्याध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकं
वेदाध्ययनसामान्यादधुनाध्ययनं यथा इत्यादिना वेदापौरुषेयत्वस्य साधितत्वात् यः कल्पः
कल्पपूर्व इत्यादिन्यायेन संसारस्यानादित्वादीश्वरस्य च सर्वज्ञत्वादीश्वरो गतकल्पीयं वेदं स्म
त्वा कल्पेऽस्मिन्नुपदिष्टवानित्येतावतैवोपपत्तौ प्रमाणान्तरेणार्थमुपलभ्य रचितत्वकल्पनानु
पपत्तेश्च तत्र पुरुषाभावाल्लिङादिनिष्ठैव सा अत एव शाब्दीभावनेति व्यपदिशन्ति सा च [illegible]
वनिष्ठत्वादेव १८

No 354

Acc. No. ~~2015~~ 5158

~~न्यायपेधि प्र~~

मीमांसा न्याय प्रकाश:

ॐब्रह्मणेनमः श्रीगणेशायनमः श्रीगुरुभ्योनमः॥ यत्कृपालेशमात्रेणस्वरूपार्थच
तुष्टयम् प्राप्यतेतमहंवंदेगोविंदंभक्तवत्सलम् १ अनंतगुणसंपन्नमनंतंनतजन
प्रियम् अनंतरूपिणंवंदेगुरुमानंदरूपिणम् २ इहखलुपरमकारुणिकेनभ
गवताजैमिनिमहर्षिणा अथातोधर्मजिज्ञासेत्यादिनाद्वादशसु अध्यायेषुधर्मोविचा
रितः तत्रवेदेनप्रयोजनमुद्दिश्यविधीयमानोर्थोधर्मः यथायागादिः सहियजेत
स्वर्गकाम इत्यादिवाक्येनस्वर्गमुद्दिश्यविधीयते तथाहि यजेतेत्यत्रास्त्यंशद्वयं
यजिधातुःप्रत्ययश्च तत्रप्रत्ययेप्यस्त्यंशद्वयं आख्यातत्वंलिङ्त्वंच आख्यातत्वं
दशसुलकारेषुविद्यते लिङ्त्वंचपुनः केवलेलिङ्येव तत्राख्यातत्वलिङ्त्वाभ्यां भावनाभिधी
कि०जै०न्या०१ यतेवोच्यते भावनानामभवितुर्भवनानुकूलोभावकःव्यापारविशेषः साचद्विधा प० २

शाब्दीभावना आर्थीभावना चेति तत्र पुरुषप्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारविशेषः शाब्दीभावना
च लिङंशेनोच्यते लिङ्श्रवणे अयं मां प्रवर्तयतिमत्प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारवानयं म
ति नियमेन प्रतीयमानत्वात् यद्यस्मान्नियमेन प्रतीयते तत्तस्य वाच्यं यथा गोशब्दस्य गोत्वं स
वृत्त्यनुकूलो व्यापारविशेषो लोके पुरुषनिष्ठोऽभिप्रायविशेषः वेदे तु पुरुषाणामभावाल्लिङ्
दिशब्दनिष्ठ एव नहि वेदः पुरुषनिर्मितः वेदस्याध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकं
वेदाध्ययनसामान्यादधुनाध्ययनं यथा इत्यादिना वेदापौरुषेयत्वस्य साधितत्वात् यः कल्पः
कल्पः पूर्वं इत्यादिन्यायेन संसारस्यानादित्वादीश्वरस्य सर्वज्ञत्वादीश्वरो गतकल्पीयं वेदं
भिनवकल्पे स्मृत्वा परिशुद्धीत्येनावबोधयतीत्यप्रमाणं नरेणार्थं स्वयंरचितत्वकल्पनानु
पपत्तेश्च ततश्च पुरुषाणामभावाल्लिङादिनिष्ठैव सा अत एव शाब्दीभावनेति व्यपदिशंति साच
शब्दनिष्ठत्वादेव १=

यस्मात्प्रशंसी
प्यद्वेलिङः
तस्मात्प्र…
…
पिनित्या
एवद्धि =

…भावनांशत्रयमपेक्षते साध्यं साधनमितिकर्तव्यतां चेति तत्र साध्याकांक्षायां वस्तुमात्रं
…ग्योयेत्यर्थो भावनायां साध्यत्वेन संबध्यते एकप्रत्ययगम्यत्वेन समानाभिधानश्रुतेः यद्यपि
धात्वादीनामप्येकप्रत्ययगम्यत्वं समानं तथाप्ययोग्यत्वान्नैतेषां साध्यत्वेनान्वयः करणा
कांक्षायां लिङादिज्ञानं करणत्वेन संबध्यते तस्य करणत्वं न भावनोत्पादकत्वेन सन्निकर्ष
वद्रूपादिज्ञाने सन्निकर्षात्याकरूपादिज्ञानस्येव लिङादिज्ञानात्याकरणाद्धर्मभावनाया अ
…भावप्रसंगात् किंतु भावनाभाव्यनिर्वर्तकत्वेन लिङादिज्ञानं हि शाब्दभावनाभाव्यार्थना
नां निर्वर्तयति कुठारइवच्छेदनमतो लिङादिज्ञानस्य करणत्वेनान्वयः इतिकर्तव्य
…ताकांक्षायां शास्त्रस्य ज्ञानमितिकर्तव्यतात्वेन संबध्यते तत्र शास्त्रस्य ज्ञानं वायुर्वै क्षेपिष्ठादे
ताइत्याद्यर्थवादैर्जन्यते ते ह्यर्थवादाः स्वार्थप्रतिपादने प्रयोजनमलभमाना लक्षणया २

कत्नैवाध्यायस्तं प्रतिपादयंति स्वार्थमात्रपरत्वे चानर्थक्यप्रसंगात् न चेष्टापत्तिः अध्य
यन विधिश्रुपात्तत्वेनानर्थक्यानुपपत्तेः तथाहि स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यध्ययनविधिः सकल
स्याध्ययनकर्तव्यतां बोधयन्सर्वो वेदः प्रयोजनवदर्थपर्यवसायीति सूचयति निरर्थक
स्याध्ययनानुपपत्तेः स च वेदो विधिमंत्रनामधेयनिषेधार्थवादात्मकः तत्र विधिः प्रयोज
नवदर्थविधानेनार्थवान् स चाप्राप्तमर्थं विधत्ते यथाग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति विधिर
प्राप्तप्रयोजनवद्धोमं विधत्ते अग्निहोत्रहोमेन स्वर्गं भावयेदिति यत्र तु कर्म प्रकारांतरेण
प्तं तत्र तदुद्देशेन गुणमात्रं विधत्ते यथा दध्ना जुहुयादित्यत्र होमस्याग्निहोत्रं जुहुयादित्यनेन प्रा
प्तत्वाद्धोमोद्देशेन दधिमात्रविधानं दध्ना होमं भावयेदिति यत्र तूभयमप्राप्तं तत्र विशिष्टं विध
त्ते [illegible] न चैवं न्येन शिष्टाद्विशिष्टात्तत्पदिष्टाइत्यर्थः यथा सोमेन यजेतेत्यत्र सोमयागं

प्रत्यक्षविरोधश्च नहि सो[illegible]यागो[illegible]भावयितुमर्हति ५४

फलभा
[illegible]भाव
नायाः

रूपत्वात्सोमविशिष्टयागवि[illegible]धानं सोमवता यागेनेष्टं भावयेदिति नचोभयविधाने वाक्य
भेदः विशिष्टस्यैकत्वात् विशिष्टविधौ च मत्वर्थलक्षणा यथा सोमपदेन मत्वर्थो लक्ष्यते सो[illegible]
वनेति नहि मत्वर्थलक्षणां विना सोमस्यान्वयः संभवति यदि भावत्सोमयागयोरेकरूपभा
भावनायां करणत्वेनैवान्वयः सोमेन यागेनेष्टं भावयेदिति तत्रैवोभयविधाने वाक्यभेदः
मस्य यागवत्फलभावनाकरणत्वेन प्राधान्यापत्तिश्च यागार्थत्वानुपपत्तिश्च यागोऽप्यनु
पपत्तिश्च प्रत्ययवाच्यफलभावनायाः समानपदोपात्तेन यागेन करणाकांक्षापरि
पूर्तेर्भिन्नपदोपात्तस्य सोमस्य करणत्वेनान्वयानुपपत्तिश्च स्यात् यदि चैवं व्यधिकरणान्व
यः तत्र न भावयागेन सोममित्यन्वयः समानपदोपात्तत्वात्तस्य वाच्यफलभावनाकरणत्वे[illegible]
न्वितस्य यागस्य सोमकर्मकभावनान्वयानुपपत्तेः यागस्य सोमार्थत्वापत्तिश्च नचैवोपपत्ति २

एकत्र विशेषणत्वेनान्वितस्या
न्यत्र विशेषणत्वेनान्वयास

तस्माद्विशिष्टविधानमेवेति सिद्धम् तत्र शंकते नन्विति ७ = तथा च मत्वर्थे प्रकृतिलक्षणया विशिष्टविं
धानमेव न्याय्यमिति पर्यवसितम् ग[च]्छ[ति]
ति सिद्धांतपार्श्व शंकते ऋ[च]येत्यादिना १०

[इ]त्यं प्रतीयते यागस्य च भावनासंबंधः क्वचित्करणत्वेन क्वचित्साध्यत्वेन च संभवति तत्र करणत्वांशे भा
[व्य]फलसंबंधः साध्यत्वांशे भाव्यगुणसंबंधश्च स्यादिति चेन्मैवं यद्यपि भावनायां यागस्य संबं
धः प्रतीयते तथापि करणत्वेनोपस्थितिदशायां न साध्यत्वेनोपस्थितिः संभवति विरोधात् तत एव
पूर्वयागेन स्वर्गं भावयेदिति करणत्वेनान्वये सति पश्चात्सोमेन यागं भावयेदिति साध्यत्वेनान्वयो व
स्वरूपस्य क्तव्यः तत्तश्च वाक्यभेदः न च प्रत्ययाभिहितभावनायां स्वरूपेण यागस्वरूपेण यागस्वरूपमात्रमन्वेतीति
कारकत्वा ति वक्तुं युक्तं कारकाणामेव क्रियान्वयात् तस्मिंश्च सोमस्य न यौगे सामानाधिकरण्येन वैय्यधिकरण्ये
भावात् ६ = न वान्वयः संभवतीति ननु प्रजेतेत्य प्रत्ययाभिहितभावनायाः करणाकांक्षायां यागः करणत्वे
नान्वेति तथेति कर्तव्यताकांक्षायां सोममस्येति कर्तव्यतात्वेन भावनायामेवान्वयोऽस्तु किं मत्वर्थल
क्षणयेति चेन्न सोमेनेति तृतीयया करणत्वाभिन्याः सोमस्येति कर्तव्यतात्वानभिधानात् तत्र यदीति कर्त
तृतीयया प्रा[प्ति] = व्यतात्वेन तृतीयायोग्यत्वे तत्रावरं सोमपदे च व्यक्तिर्यत्र तथैवलक्षणा गुणोत्वन्याय्यकल्पनेति न्यायात् ऋ = ऋमुखेषु र =
[भ्य]वेदो वा प्रायश्चित्तानादित्स्यधिकरणे तत्रसं तान विरोधितन्यायेनांत्ये प्रत्ययलक्षणेति चेत् तथा धर्म्म
सोमपदेनात्र काचन तर् ऋक् ग्राह्या वेदो वा ऋगिति प्राप्ते वेदोऽस्ति राद्धान्तः ९ =

प्रथमादृष्टं दर्शयति नहीत्यादिना १= द्वितीयादृष्टं दर्शयति तस्येत्यादिना २=
यागेन २=

दृष्टासंभवात् २= दृष्टाजननासंभवात् ५= तृतीयं या करणत्वेनोपस्थितस्येति शेषः ७=

अदृष्टद्वयापत्तेः न हि यागस्य सोमार्थत्वं दृष्टद्वारेण संभवति व्रीहिष्ववघातेनेव यागेन सोमे कस्य
चिद्दृष्टस्याजननात् अन्तरेणैव सोमे किंचिद्दृष्टं जननीयं प्रोक्षणेनेव व्रीहिषु न च यागस्य
सोमार्थत्वे फलभावनायां सोमस्य करणत्वेनान्वयो वक्तव्यः भावनाकरणत्वं च भावनानाव्यभिचरि-
तैकत्वेनोक्तं न च सोमो दृष्टमन्तरेण फलं जनयितुं समर्थः गृहे ज्योतिर्निवापविहितहोमेन तस्य
तस्मिन्नभावात् अतो दृष्टद्वयापत्तेर्न यागस्य सोमार्थत्वमिति न यागेन सोमं भावयेदित्यन्वयः संभव-
ति करणत्वेनोपस्थितस्य सोमस्य साध्यत्वेनान्वयानुपपत्तेश्च अथ सोमेन यागं भावयेदित्यन्वयः सं-
भवति तत्र यद्यपि सोमस्य यागार्थत्वाद्यागनिर्वृत्तिर्दृष्टमेव प्रयोजनं लभ्यत इति नादृष्टद्वयापत्तिः
नापि करणत्वेनोपस्थितस्य सोमस्य साध्यत्वेनान्वयानुपपत्तिः करणत्वेनैवान्वयात् तथापि अ-
संबद्धभावनाकरणत्वेनान्वितस्य यागस्य साध्यत्वेनान्वयानुपपत्तिस्तदवस्थैव न च यजेतेत्यत्र ना- करणत्वादि १
गस्य करणत्वेन नापि साध्यत्वेनोपस्थितिः तद्वाचकत्वेनाभावात् किंतु भावनायां यागसंबंध-

ननु दध्ना जुहोतीत्यत्र फलभावनाकरणत्वेनान्वितस्यापि होमस्य भाव्यत्वेनान्वयवदत्रापि तथान्वितस्य यागस्य भाव्यत्वेना-
न्वयोऽस्त्वित्याशंक्य तत्र वाक्यान्तरेण प्राप्तत्वादिति संभवति तथा अत्र तु अप्राप्तत्वान्नैवं संभवतीत्याह अप्राप्तत्वादिति ३=

सोमापेक्षाया ३= करणत्वेन २=

पि सोमस्येति कर्तव्यतात्वेनान्वयानुपपत्तिः सिद्धस्य वस्तुन इति कर्तव्यताभावात् क्रिया
या एव इति कर्तव्यतावात् द्रव्यस्य च केवलमंगत्वात् अनएव इति कर्तव्यताभावात् द्रव्यस्य
च करणादग्रहणात् यथाहुः नावांतरक्रियायोगादृते वाक्योपकल्पकात् गुणाद्रव्येकथं ना
वैरर्हत्यनिष्पन्नौ क्रियाइति तदेतदग्रेवक्ष्यामः किंच सोमेन यजेतेति हि यागस्योत्पत्तिवाक्यं
नाधिकारवाक्यं ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यस्याधिकारवाक्यत्वात् उत्पत्तिवाक्ये च ने
तिकर्तव्यताकांक्षा इष्टविशेषाकांक्षा कल्पितत्वेनेतिकर्तव्यताकांक्षायाविस्पष्टमनुत्पाना
त् नत्सिद्धं सोमस्य नेतिकर्तव्यतात्वेन भावनायामन्वयः तस्माद्विशिष्टविधावन्वयानुपप
त्यावश्यंमत्वर्थलक्षणेति नचैवमपि सोमेन यजेतेत्यत्र न विशिष्टविधानं गौरवात् म
त्वर्थलक्षणापातनाच्च किंतु दध्ना जुहोतीतिवत् गुणमात्रविधानमस्तु विधिशक्तेर्गुणोत्
पसंक्रमात् यथाहुः सर्वत्राख्यातसंबंधे श्रूयमाणोपदांतरे विधिशक्तेरुपसंक्रांतेः स्या।

सोमस्येतिक र्तव्यतयान्व यासम्भ वेपि ८=

सोमरूपे १=

धानोरनुवादत्वेनेति न च यागस्याप्राप्तत्वान्न तदुद्देशेन सोमविधानमिति वाच्यं ज्योतिष्टोमेन
स्वर्गकामो यजेतेत्यनेन यागस्य प्राप्तत्वात् न चास्याधिकारविधित्वेन नोत्पत्तिविधित्व[illegible]
मिति वाच्यं उद्भिदा यजेत पशुकाम इतिवदेकस्यैवोभयविधित्वोपपत्तेः किं च सोमेन
वाक्यद्वये यजेतेत्यत्र न मत्वर्थलक्षणा यदि तु विशिष्टविधानं स्यात्तदान्वयानुपपत्त्या मत्वर्थलक्षणा
स्यात् ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यत्र तु यागविधाने कृते चिन्मत्वर्थलक्षणा न तावदेतस्मिन्वाक्ये
ज्योतिष्टोमेन यागेन स्वर्गं भावयेदिति सामानाधिकरण्येनैव नामपदस्यान्वयात् नापि सो
मेन यजेतेत्यत्र यागोद्देशेन सोमविधानात् सोमेन यागं भावयेदिति न चानुवादेऽप्यस्ति मत्वर्थ
लक्षणा [illegible] विधाने वानुवादे वा यागः करणमिष्यते तत्समीपे तृतीयान्तं तत्साधित्वं न
संभवतीति अत एव विशिष्टविधिवत् गुणविधानेऽप्यस्त्येव मत्वर्थलक्षणेति चेत् नैवं गुणान्व
यानुपपत्त्या हि मत्वर्थलक्षणाङ्गीक्रियते यदा तु भावनायां धात्वर्थस्य करणत्वेनान्वयः तदा

गुणमात्रवि
धाने सति १
ज्योतिष्टोम
पदस्य २
यागरूपक
रण ३
४ [illegible]

यागपद ३ = सोमपदादि ४

मत्वर्थलक्षणा१=

वाजपेयेन स्वर्गकामो[illegible]जेतेत्यत्र वाजेः पेयमिति व्यु
त्पत्त्या वाजपेयस्य द्रव्यवाचित्वात् यागेन च वाज
करणत्व२= पेयेन यागं भावयेदित्यस्य कस्यचिदुपपत्करणत्वे

न्वयानुपपत्त्यासांगीकर्त्तव्या गुणविधौ तु धात्वर्थस्य करणत्वेनान्वयो मानाभावात् नहि
दध्ना जुहोतीत्यत्र होमस्य करणत्वं श्रूयते तद्वाचकतृतीयाद्यभावात् कल्पनं तु नियेन गुण
स्यतत्र विधिसिद्धत्वेन साध्याकांक्षायां साध्यत्वकल्पना यागबोधितत्वात् दध्ना होमं भावये
दिति नचायमस्ति नियमो भावनायां धात्वर्थस्य करणत्वेनैवान्वयो न प्रकारान्तरेणेति विशिष्टा
वपूर्वपक्षानुत्थानापत्तेः यथा ह्येव यजेत स्वर्गकाम इत्यादौ प्रत्ययवाच्यायां वक्ष्यमाणा
र्थभावनायां समानपदश्रुत्या यागस्य भाव्यत्वमाशंक्यापुरुषार्थत्वेन परिहृतं यदि च धा
त्वर्थस्य करणत्वेनैव भावनायामन्वयस्तदा भाव्यत्वशंकैव नोदेतीति निर्व्यर्थत्वेयत्वाद्यमधि
करणमापद्येत किंच वाजपेयाधिकरणे तत्र संबंधशंकायाः परिहृतेः धात्वर्थस्य करणत्वे
नैवान्वये तत्र संबंधशंकैव न स्यात् तत्र संबंधशंकापरिहारोच व्याख्यातो किंच न धात्वर्थस्य
करणत्वेनैवान्वयः गुणकामाधिकरणे आश्रयत्वेन धात्वर्थान्वयस्योक्तत्वात् तथाहि दध्नेंद्रि
यकामस्य जुहुयादित्यत्र न तावद्धोमो विधीयते तस्य वचनान्तरेण विहितत्वात् नापि होमस्य फ

न भाव्यत्वेन
वान्वयोस्त्वि
ति तत्र सम्ब
न्ध शंका
परिहृता इ
त्यर्थः ८=

रेवत्यधिकरणे वारवंतीयात्मकाग्निष्टोमसाम … ध्यकं भावनाविशिष्टपशुभाव्यकेतद्योगकर
णकतदुपकारकांगकस्यापेतिकर्त्तव्यता का भावना इति वाक्यार्थः १७=
एकविधितः ३= गुणाद्याः ३= गुणद्रव्ययोरूपलक्षणत्वं यथाकर्मपदस्य
तपार३=

न्या०प्र० त्वसंबंधः गुणापदानर्थक्यापत्तेः नापि गुणसंबंधं विधत्ते फलस्य पदानर्थक्यापातात् नाप्युभयसंबंधं वि
६ धत्ते प्राप्ते कर्मणि अनेकविधाने वाक्यभेदापत्तेः यथाऽऽहुः प्राप्ते कर्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुणः
अप्राप्ते तु विधीयंते बहवोप्येकयत्नतः अत्रच कर्मपदं वक्ष्यते तुपलक्षणं एकोद्देशेनानेकवि
धाने वाक्यभेदात् अत एव ग्रहैकत्वाधिकरणे ग्रहं संमार्ष्टीत्यत्र ग्रहोद्देशेनानुवादकत्वसंमार्जनविधौ
वाक्यभेदाद् ग्रहैकत्वमविवक्षितमित्युक्तं रेवत्यधिकरणे च एतस्यैव रेवतीषु वारवंतीयमग्निष्टोमसा अत्र च ५=
मसामकं कुर्वीत पशुकामो ह्येतेन यजेतेत्यत्र वारवंतीयस्य रेवतीसंबंधे अग्निष्टोमसामसंबंधे फलसंबं फलगुण
धे च विधीयमाने वाक्यभेदापत्तेः भावनोपसर्जनं भावनांतरं विधीयत इत्युक्तं तस्मात् प्राप्ते होमे नोभयवि सम्बन्धः १९=
दधिमता हो धानं संभवति नापि होमांतरं विधीयते गौरवप्रसंगात् प्रकृतहानाप्रकृतकल्पनाप्रसंगात् म
मेनेन्द्रियरू त्वर्थलक्षणाप्रसंगाच्च नापि दध्येव केवलं करणत्वेन विधीयत इत्युक्तं केवलस्य व्यापारानावि
पं फलं भाव ष्टस्य करणत्वानुपपत्तेः कर्तृव्यापारव्याप्यत्वनियमात् करणस्य किं नाहि विधीयत इति चेत् द करणत्वस्य २=
येदिति १८= ध्नेति तृतीयायोपात्तं दध्यधिकरणत्वं फलभावनायां करणत्वेन विधीयते प्रत्ययार्थत्वेन रध्नोपि तस्य
प्राधान्यात् एवं च दध्यधिकरणत्वेनेंद्रियं भावयेदिति वाक्यार्थः करणत्वं च किं वृत्तियोगिकमित्यं कस्मा ६

बलाबलाधिकरणे ७= होमाश्रयेण दध्यादिद्रव्यं भावयेत् १=

तृतीयश्रुत्यंतर ८=

ऐन्द्रायां संनिधिप्राप्तो होमेऽस्याश्रयत्वेन संबध्यते तत्र च सिद्धो धात्वर्थस्याश्रयत्वेनान्वयः युक्तं
त्वमत्र स्मरामः न सिद्धं धात्वर्थस्य न करणत्वेनैवान्वय इति किं तर्हि क्वचित्करणत्वेन क्वचि
त्साध्यत्वेन क्वचिदाश्रयत्वेनेति गुणविधौ च साध्यत्वेनैवान्वयः संनवृती तिनमत्वर्थलक्षणा
यां प्रयोजनं किं च गुणविधौ मत्वर्थलक्षणायां गुणस्य धात्वर्थागत्वे किं मानमिति वक्तव्यं न
तावच्छ्रुतिः मत्वर्थलक्षणायां तृतीयाश्रुतिर्मत्वर्थस्यैवांगत्वे मानं स्यान्न गुणस्यांगत्वे समभिव्या
हारात्मकं वाक्यमिति चेन्न तत्किं स्वतंत्रमेव मानमुत लिंगश्रुती कल्पयित्वा नाद्यः बलाबला
धिकरणविरोधात् न च हि वाक्यं लिंगश्रुती कल्पयित्वांगत्वे मानमित्युक्तम् द्वितीये प्रत्यक्षा
श्रुतिमुत्सृज्याश्रुत्यंतरकल्पने तस्या एव बाधा हन्ति कल्पने वृथा प्रयासः समाश्रितः स्यात्
विशिष्टविधौ चागत्या तदाश्रयणं किं च न च तच्छ्रुत्यंतरकल्पनं तथापि तत्सहकृतः प्रत्यक्ष एव वि
शिष्टधात्वर्थाभिधानेन गुणं विधत्ते उत कल्पितविध्यंतरेणेति चेन्न श्रुतविधेर्व्यर्थत्वापत्तेः नहि तेन
तदा गुणो विधीयते कल्पितविध्यंतरेणैव कार्यत्वात् नापि धात्वर्थः तस्य च वचनांतरेण विहितत्वा

दध्नेन्द्रियकामस्येत्यत्र ४=

सोमपदोत्तर तृतीया ५=

तृतीया रूपा मत्वर्थलक्षणा ३=

विध्यंतरकल्पने १=

दध्नः ५=

श्रुत्यंतर ३=

श्रुतविधिना २=

सोमेन यजेतेत्यत्र ३= प्रत्यक्षश्रुतेरेव ४= धात्वर्थस्य १=

कल्पित २४

दध्नाहोमं भावयेदिति ४=

न्या० प्र० न् अथयक्ष्यमाणाणवविधिः कल्पितस्तुतिसहकृतो धात्वर्थो गुणे नव्यगुणांविधत्त इति चेत् न हि तत्र

७ कथं धात्वर्थस्यान्वयः करणत्वेनेति चेत् नान्वयानुपपत्तेः न हि संभवति दध्ना होमेनेति वान्वयः साध्

धात्वर्थस्य यत्वेनैवान्वयो दध्ना होमं भावयेदिति चेन्न तथा सत्यनुवादे विधात्वर्थः करणत्वेनैवान्वेतीत्येतदु

साध्यत्वेनैवा क्तं स्यात् विवक्षितवाक्यार्थश्चैवमेव मवर्थलक्षणायां गौणेः स्यात् तस्मान्न गुणविधौ मत्वर्थ

न्वये ३= लक्षणा वस्तु विधानेवानुवादेवेति वार्त्तिकं तत्पुनीतिमवलंब्यन वस्तुगतिं तथाहि यावज्जीवमग्निहो

वार्ह त्रं जुहुयादित्यादिवाक्यान्नोच्यते केवलं दध्ना जुहोतीति वाक्यमालोच्यते तदा पश्चाद्यन्यायेन होमस्या तन्न्यायसिद्धा

नाव्यत्वं जानतो वृत्तिपदाधिकरणानावार्थाधिकरणावासनावासितानां मवत्येव ताटृशी मतिः यद् न्तरीत्येत्यर्थः

धिमता होमेनेष्टं भावयेदिति वृत्तिपदाधिकरणे हि सोमेन यजेतेत्यादि कुकिं गुणधात्वर्थयोः फल प्रधाने भाव

भावनाकरणत्वेनान्वय उत राकस्यैवेति संदिह्य पृथीन संबंधात्तन्मात्र विनिगमनाविरहाच्च सर्वे नायां ३=

षां फलभावनाकरणत्वेनान्वयमाशंक्य लाघवात् एकस्यैव फलभावनाकरणत्वमित्युक्ते भावनाक

रणत्वं हि भाव ष्ट्रांध्रो भावनाभाव्यनिर्वर्त्तकतया नाव्यं च स्वर्गादिना दृष्टमंतरेणान्यनेकेषां करणत्वं कृम ७

पागादेः २=

सि०

अनेकादृष्टकल्पनाप्रसंगात् तस्मादेकस्यैव करणत्वं यद्वाप्येकस्यैव तदापि किं द्व्यगुणयोः फल
भावनाकरणत्वं उत धात्वर्थस्येति नावार्थाधिकरणे संदिग्धे द्व्यगुणयोरेव भावनाकरणत्वं तत्तन्न्या सा०
श्रूयते इति× योपदिष्टन्यायादित्याशंक्य धात्वर्थस्यैव भावनाकरणत्वं पदश्रुतेर्बलीयस्त्वादित्युक्तं अतश्च सिद्धमेत
द्यथा तत्र नालोचनं दृष्टा यां गुणविधावपि धात्वर्थस्य करणताशंकायां गुण एव देमत्वर्थलक्षणो।
ति यथा अग्निहोत्रं जुहोति जुहोतीति होमविधायकं वाक्यांतरमस्ति उत्पन्नेन तदा होमस्य वाक्यांतरेणो
त्पत्तिसिद्धत्वान्न इह देशेन गुणमात्रं विधीयत इत्यालोचने नाम्नाम त्वर्थलक्षणोति अ
तरा वा तत्परार्थ [illegible] ः आघाराग्निहोत्राधिकरणे फलतो गुणविधिरयं न यतीति।
विधानेवेति नइति यदेतद्वार्तिकं अधिकारविध्यभिप्रायं उद्भिदा यजेतेत्यादीनामधिकारात् न तु हि यागो विशि
ष्टनामस्य त्रिवाक्यसिद्धो वा तु वाच्यत्वं उभयथापि करणत्वेनान्वयात् तृतीयांतस्य तद्वाचित्वं अ करणत्वा
थान्वयानुपपत्तेरिति तस्माद्गुणविधौ विनापि लक्षणयान्वयोपपत्तेर्न मत्वर्थलक्षणेति अतश्च। चित्वम्र
सोमेन यजेतेत्यत्र न विशिष्टविधानं किंतु गुणमात्रविधानं यागस्तु ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो य
करणत्वाभावे ३=

नन्वेवमपि सोमेन यजेतेत्यत्र न विशिष्टविधानमित्यारभ्यान्यथा मत्वर्थलक्षणापत्तेरित्यंतमत्वर्थ
लक्षणांगीकर्तृमते वाधाशंका १=

न्या० प्र० तेनेत्येतस्मिन्वाक्ये विधीयत इत्येव युक्तं अन्यथा मत्वर्थलक्षणापत्तेरिति अतो यद्यपि यागो मत्वर्थलक्ष
८ द्देशेन सोमविधाने मत्वर्थलक्षणा न तथापि यागस्याप्राप्तत्वात्सोमेन यजेतेत्यत्र न यागोद्देशेन सोम णावादिना
विधानं संभवति नच ज्योतिष्टोमेनेत्यादिना प्राप्तत्वात्तदुद्देशेन गुणमात्रं विधीयत इति वाच्यं तस्या
धिकारविधित्वेनोत्पत्तिविधित्वानुपपत्तेः (मात्रमधिकारविधिना क्रियते) कर्मस्वरूपमात्रबोध
को विधिरुत्पत्तिविधिः तेन च विहितस्य कर्मणः फलविशेषसंबंधमात्रमधिकारविधिना क्रि
यते फलविशेषसंबंधबोधकस्याधिकारविधित्वात् यथाग्नेयोष्टाकपालो भवतीत्यनेन वि
हितस्य कर्मणः फलविशेषसंबंधमात्रं दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति वाक्यं विधत्ते इति
तस्याधिकारविधित्वं नोत्पत्तिविधित्वं स्यादेतत् दर्शपूर्णमासाभ्यामित्येतस्योत्पत्तिविधित्वं संभ
वति आग्नेयोष्टाकपाल इत्यादिवाक्यानर्थक्यापत्तेः नहि तेन तदा कर्म विधीयते तस्य दर्शपूर्ण कर्मणः ३=
मासाभ्यामित्यनेन विहितत्वात् नापि गुणविधानं संभवति प्राप्ते कर्मण्यनेकगुणविधाने वाक्य
भेदापत्तेः अत आग्नेयोष्टाकपाल इत्यस्योत्पत्तिविधित्वं दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यस्य चाधिकारविधित्वं ॥ ८

आग्नेयोष्टाकपाल इत्यनेनाग्निरूपगुणविधानम् २=

आग्नेयोष्टाकपालो भवतीति वाक्येन २=
दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्यस्य यागस्वरूपविधायकत्वे ३=
...रूपर =

उभयविधित्
त्वाश्रयणा
द्वेपत्तल्पत्ता
त६=

संयुक्तं ज्योतिष्टोमेनेत्यस्य त्वधिकारविधेरुद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यादिवदन्यत्र विधित्वे विधौ
क्रियमाणे न कस्यचिदानर्थक्यं सोमेन यजेतेत्यस्य गुणविधित्वात् यागोद्देशेन सोममात्रविधा
नात् च न वाक्यभेद इति चेत् मैवं यद्यपि सोमेन यजेतेत्यत्र न वाक्यभेदः तथापि ज्योतिष्टोमे
नेत्यस्मिन्वाक्ये कर्मस्वरूपेणस्य च फलसंबंधे विधीयमाने गौरवलक्षणो वाक्यभेदोऽस्त्ये
व सोमेन यजेतेत्यत्राक्षिप्तको विहितस्य कर्मणः फलसंबंधमात्रविधाने लाघवात्तदभावः उ
द्भिदा यजेतेत्यत्र तु वचनांतराभावेनागत्यानतराश्रयण न च सोमेन यजेतेत्यत्रापि कर्म
स्वरूपे गुणे च विधीयमाने वाक्यभेदः स्यादिति वाच्यं श्रूयमाणेन विधिना गुणस्याविहितत्वा
त् विशेषणविधेरार्थिकत्वात् सर्वत्र हि विशिष्टविधौ विशेष्यविधिरार्थिकः ज्योतिष्टोमेनेत्यस्यत
त्वन्यत्र विधित्वे कर्मस्वरूपं फलसंबंधश्चेति उभयं श्रूयमाणेनैव विधिना विधातव्यमिति दोषो गौर
वलक्षणो वाक्यभेदः यथाहुः श्रौतव्यापारनानात्वे शास्त्रानामतिगौरवं एकोऽन्यवशिनानां तु
यी तेषां विरुध्यते इति सोमेन यजेतेत्यस्यान्यत्र विधित्वेऽपि यद्यपि वाक्यभेदः तथापि मत्वर्थलक्ष

नव१ फलसंबंधगुणसंबंधरूपविधिव्यापारः२=

पदलक्षणतोवाक्यभेदस्यजघन्यत्वादेव ३=

पुत्रजननेयोग्य ४=　　　　यागकरणत्वस्यैव ८=

न्या०पु०
६

णस्यादेवेतिवाच्यं तस्याःस्वीक्रियमाणत्वाल्लक्षणतोवाक्यभेदस्यजघन्यत्वात् लक्षणाहिपददोषोवा
क्यभेदस्तुवाक्यदोषः पदवाक्ययोर्मध्येपदएवदोषकल्पनायाउचितत्वात् गुणेत्वन्याय्यकल्पने-
न्यायात् अतएवजातपुत्रःकृष्णकेशोऽग्नीनादधीतेत्यत्राधानानुवादेनजातपुत्रत्वकृष्णकेश
त्वविधानेवाक्यभेदात् पदद्वयाभ्यामवस्थाविशेषोलक्ष्यतइत्युक्तं तस्माद्वाक्यभेदप्रसक्तौलक्ष
णैवस्वीकार्यातस्मात्सोमेनयजेतेत्ययमेवोत्पत्तिविधिर्न ज्योतिष्टोमेनेत्ययं गौरवल्लक्षणावाक्य
भेदापत्तेः किंच सोमेनयजेतेत्यत्रयागविधानेश्रुत्यर्थविधानंस्यात् गुणविधानेतुवाक्यार्थ
विधिर्न तच श्रुत्यर्थविधानेसंभवत्युक्तं यथाहुः वाक्यार्थविधेरन्याय्यः श्रुत्यर्थविधिसंभवे
इतिवाक्यार्थःपदांतरार्थइत्यर्थः ज्योतिष्टोमेनेत्यत्राधिकृतोद्देशेनयागस्यैवविधानान्नवाक्यार्थवि
धानं तदुत्पत्तिविधित्ववादिनापितदंगीकाराच्च तस्मात्ज्योतिष्टोमेनेत्ययमधिकारविधिरेव अपि
च कर्मस्वरूपविधिस्तत्रस्वीकार्योयत्रकर्मणोरूपमुपलभ्यते यागस्यचद्वेरूपेद्रव्यंदेवताचेतिसो
मेनयजेतेत्यत्रयद्यपिदेवतानोपलभ्यतेसोमयागस्याव्यक्तत्वात् अव्यक्तेषुस्वार्थचोदितदेव

वाक्यार्थवि
धानम्१७=

यागविधाना
ङ्गीकारात्३=

इत्यनुकर्षतर्हि
ज्योतिष्टोमेने
त्यत्रपदां
तरार्थस्व
र्गस्यवि।
धानमिति
प्रोतशंका
वरस्यति
व२ज्योति
ष्टोमे
ष्टोमेनेति४=

वाक्य२=

त्ताराहित्यं ननु देवताराहित्यमात्रं ऐंद्रवायवं गृह्णातीत्यादिवाक्यविहितग्रहणादेवतातोऽस
त्वात् ग्रहणार्थाग्निरपि देवतात्रिः प्रसंगतो यागोपकारस्य क्रियमाणत्वात् तथापि द्रव्यमुपल- ज्योतिष्टोमेन
भ्यत एव तेनापि यागस्वरूपज्ञानं शक्यमेव ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यत्र न च द्रव्यं देवता वाश्रूयते स्वर्गकामो य
अतस्तस्योत्पत्तिविधित्वे यागविशेषज्ञानं यागसामान्यस्याविधेयत्वाद्विशेषस्यैव विधेयत्वाद्धिंसा जेतेत्यस्योत्प
दिश्लेषेणैव स्यात् अतो नायं कर्मोत्पत्तिविधिः तन्नैवमप्यग्निहोत्रं जुहोतीत्ययमप्युत्पत्ति। त्तिविधित्वा
द्रव्य ६= विधिर्न स्यात् स्वरूपाश्रवणात् न च श्रवणाच्च दध्ना जुहोतीत्ययमेवोत्पत्तिविधिः स्यात् तथा चाघा भावेपि पु
राग्निहोत्राधिकरणविरोधः तत्र ह्यग्निहोत्रं जुहोतीत्यस्योत्पत्तिविधित्वं दध्ना जुहोतीत्यस्य च गु-
णविधित्वमुक्तमिति चेत् सत्यं अग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्र यद्यपि रूपं नोपलभ्यते अग्निहोत्रशब्द-
स्य तत्प्रख्यन्यायेन नामधेयत्वात् तदेतदग्रे वक्ष्यामः तथापि तस्योत्पत्तिविधित्वं स्वीक्रियते अन्य-
थानर्थक्यापत्तेः दध्ना जुहोतीत्यस्य वचनानर्थक्यं गुणविधित्वात् अत अग्निहोत्रं जुहोतीत्यस्य क-
र्मोत्पत्तिविधिरित्युक्तं ज्योतिष्टोमेनेत्यस्य वचनानर्थक्यं अधिकारविधित्वोपपत्तेः अतः किम

सोमेनेति १ उत्पत्तिविधित्वम् २= किंच ४

न्या० प्र० र्थे संभवति रूपवतिवाक्ये कर्मविधाने तद्विहितेन तस्यैकार्यं दध्ना जुहोतीत्यस्य कर्मोत्पत्तिविधित्वे पय
१० सा जुहोतीत्यनेनैनेन कर्मणि वारेन पयोविधानं शक्यते उत्पत्तिशिष्टगुणावरोधात् उत्पत्तिशिष्टगु पयसा जुहो
णावरुद्धे हि न गुणान्तरं विधीयते आकांक्षाया उत्पत्तिशिष्टेनैव निवृत्तत्वात् अन्यत्वेनापि विशिष्टं तीत्यनेनापि २
कर्मान्तरं विधेयं तथा चानेकादृष्टकल्पनागौरवं अग्निहोत्रं जुहोतीत्यस्य तूत्पत्तिविधित्वे एतद्
वाक्यविहितस्य कर्मणोऽन्याकांक्षायां गुणपदैरेव त्वत्रैकवाक्यतन्यायेन दध्ना जुहोति पयसा जुहोती
त्यादिवाक्यैर्गुणा विधीयन्ते इति नानेकादृष्टगौरवं अतः अग्निहोत्रं जुहोतीत्ययमुत्पत्तिविधिः पय
सा जुहोतीत्यादयस्तु गुणविधय इति युक्तं सोमेन यजेतेत्यत्र तु रूपवत्त्वे वाक्ये कर्मोत्पत्तिविधाने
सौ क्रियमाणो न किमपि दूषणं प्रत्युत एकस्यादृष्टस्य परित्यक्तत्वात् तस्माद्युक्तं सोमेन यजेते
त्ययमेवोत्पत्तिविधिरिति अलमनया विधिनिरूपणागतप्रसंगाविंतया प्रकृतमनुसरामः
तत्सिद्धं विधिः प्रयोजनवन्तमज्ञातमर्थं विधत्ते इति स च विधिश्चतुर्विधः उत्पत्तिविधिर्विनि
योगविधिरधिकारविधिः प्रयोगविधिश्चेति तत्र कर्मस्वरूपमात्रबोधको विधिरुत्पत्तिविधिः इत्यं १०

साध्यत्वेनान्वयेसति २=

दध्नाजुहोती
त्यधिकारवा
करणत्वस्वर्ग
रूपफलस
म्बन्धः

विधिश्रुतिः५=

यथाग्निहोत्रं जुहोतीति उत्पत्तिविधौ च कर्मणः करणत्वेनैवान्वयः होमेनेष्टं भावयेदिति ननु
होमं कुर्यादिति साध्यत्वेन तथा सति साध्यस्य साध्यान्तरान्वयायोगेनाधिकारवाक्यावगतफ
लसंबंधो न स्यात् करणत्वेनान्वये होमेनेष्टं भावयेत् किं तदिष्टमित्याकांक्षायां फलविशेषस
बंधो घटते न चोत्पत्तिविधाविष्टवाचकपदाभावेन कर्मण इष्टं भावयेदिति कथं वाक्यार्थ इति
वाच्यं विधिश्रुतेरेवेष्टबोधकत्वात् सा हि पुरुषार्थं पुरुषं प्रवर्तयन्ती कर्मणः फलसंबंधमात्रं
बोधयति तस्मादुक्तमुत्पत्तिविधौ कर्म करणत्वेनान्वेतीति अत एवोद्भिदा यजेतेत्यादौ तृती
यान्तोद्भिच्छब्द उपपद्यते उद्भिदा यागेनेष्टं भावयेदित्यन्वयोपपत्तेः येषामपीष्टसाधनत्वं लि
ङर्थस्तेषामपि तृतीयान्तानां कर्मनामधेयानामन्वयो नोपपद्यत एव नहि संभवति यागइष्ट
साधनमुद्भिदेति तृतीयायास्तस्य कारकस्य लिंगसंख्यान्वयायोग्यस्य क्रियैवान्वयात् ननु
तथाप्यग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिषु कर्मोत्पत्तिविधिषु द्वितीयान्तानां कर्मनामधेयानामन्वयो

उत्पत्तिविधौ
कर्मणः कर
णत्वेनैवान्व
यदेव ६=
ने०७=

विनियोक्त्री ॥ सा च त्रिविधा विभक्तिरूपा समानाभिधानरूपा एकपदरूपा चेति ॥ तत्र विभक्तिश्रुत्याङ्गत्वं यथा

नुपपन्न एव नहि संभवति होमेन भावयेदग्निहोत्रमिति सत्वं श्रूयमाणानां च द्वितीयाश्रुत्यर्थानिस व्रीहिभिर्यजे

द्वितीयाश्रुतिः साध्यत्वानुवादः होमस्य करणत्वेनान्वयात् असाधितस्य च करणत्वानुपपत्तेः तस्याश्चानन्वयो तेति तृतीया

२ पस्थितौ सा सकर्मकजुहोतीति वक्तृतीयोर्थं लक्षयति अग्निहोत्रेण होमेनेष्टं भावयेदिति सुक्तं यथार्थ श्रुत्या १०४

पि४ सारमिष्टेः अलक्षुद्वितीयांतानां कर्मनामधेयानामन्वयोपपन्नः तत्सिद्धमुत्पत्तिविधौ कर्म

करणत्वेनान्वेतीति अंगसंबंधबोधको विधिर्विनियोगविधिः यथा दध्ना जुहोतीति स हि तृतीयप्र

तिपन्नांगभावस्य दध्नः होमसंबंधं विधत्ते दध्ना होमं भावयेदिति एतस्य च विधेः सहकारिभूतानि षट्

प्रमाणानि श्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यारूपाणि एतत्सहकृतेन विधिनांगत्वं परो

द्देश्यप्रवृत्तकृतिव्याप्यत्वरूपं पारार्थ्यापरपर्यायं ज्ञाप्यते तत्र निरपेक्षो रवः श्रुतिः सा च त्रिधा

विधात्री अभिधात्री विनियोक्त्री चेति तत्र विधात्री लिंडाद्यात्मिका अभिधात्री व्रीह्यादिश्रुतिः य

स्य च शब्दस्य श्रवणादेव संबंधः प्रतीयते सा विनियोगात्मा तस्योत्पत्तिशिष्टपुरोडाशावरुद्धे यागे ११

कथं व्रीहीणामंगत्वमिति वाच्यं पुरोडाशप्रकृतितयोपपत्तेः पशोरिव हृदयादिरूपहविःप्रकृतितया
यागांगत्वं न च साक्षात्पशोरेवांगत्वं किं न स्यादिति वाच्यं तस्य विशसनादवदीयमानत्वाद्धृदया
दीनामवदीयमानं हि हविः यथा पुरोडाशादिः मध्यात्पूर्वार्धाच्चावद्यतीत्यादिवाक्यात् हृदयादीनि
चावदीयमानानि न पशुः हृदयस्याग्रेऽवद्यतीति वाक्यात् अतो हृदयादीन्येव हवींषि पशुस्तु प्रकृ
तिद्रव्यं पत्नीवद्यागे न साक्षात्पशुरेवांगं तस्य जीवत एव पर्यग्निकृतं पत्नीवंतमुत्सृजंतीत्युत्सर्गवि त५
धानात् यत्र तु विशसनं तत्र पशुः प्रकृतिद्रव्यमिति सिद्धम् एवं व्रीह्यादयोपि प्रकृतिद्रव्यतया यागांगं
तृतीयाश्रुत्येति आकरणस्यापि क्रयांगत्वं तृतीयाश्रुत्या नचामूर्त्तं स्यात्तस्य कथं क्रयांगत्वमिति वा
च्यम् एकहायनीरूपद्रव्यपरिच्छेदद्वारा तदुपपत्तेः व्रीहीन्प्रोक्षतीत्यत्र प्रोक्षणस्य व्रीह्यंगत्वं द्विती
याश्रुत्या न च प्रोक्षणं व्रीहिस्वरूपार्थं स्वरूपे आनर्थक्यात् व्रीहिस्वरूपस्य प्रोक्षणं विनानुपपत्त्य
भावात् किं त्वपूर्वसाधनत्वप्रयुक्तम् यदि तु व्रीहिप्रोक्षणं क्रियते तदा तैरेव गृहीतैर्यागो पूर्वं न च

व्रीहिमि: १०=

रथानाग्रहणप्रकाशनसामर्थ्यरूपलिङ्गस्यइमोमित्यादिकस्य ३= एकस्मिन्नविरोधेसति २=
श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानांसमवायेपारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात् ४=
समीचीन २५= पुरोडाशस्य ६=

त्तिनान्यथा अतः प्रकरणसहकृतयाद्वितीययाश्रुत्यातं उक्तनिर्दिष्टद्रव्यापरपूर्वसाधनत्वंतर
गत्वंश्रोतृणस्योच्यतइति एवंसर्वेष्वंगेषुपूर्वोक्तत्वंवेदितव्यं एवमिमामगृभ्णन्रशनामृतस्ये
त्यश्वाभिधानीमादत्तइत्यत्रापिद्वितीयाश्रुत्यामंत्रस्याश्वाभिधान्यंगत्वं पशुबोधकीयेयंविनि
योगइतिचेन्न तथासतिवाक्याल्लिंगस्यबलीयस्त्वेनयावद्वाक्यादश्वाभिधान्यंगत्वंनवर्ततावल्लिंगा प४
इशनामात्रांगमेवस्यात् स्योनंतेसदनंकरोमीत्यस्यैवसदनांगत्वंश्रोतविनियोगपरत्वेतुयावल्लिं
गाइशनामात्रांगत्वंसंभवतितावच्छ्रुत्यैवोपस्थानांगत्वंप्रतिष्ठानदूरत्वंतयाश्रुत्याउक्तं
योगार्हयत्वोपस्थानांगत्वंवरश्वाभिधान्यांविनियोगः क्रियतइतिसूक्तंमंत्रस्याश्वाभिधान्यंगत्वं
नमस्तेश्रोतृणवादंविनियोगः यदाहवनीयेजुहोतीत्याहवनीयस्यहोमांगत्वं समनीश्रुत्याएवम
न्योपिविनक्तिश्रुत्याविनियोगोऽवगन्तव्यः पशुनायजेतेत्यत्रैकत्वपुंस्त्वयोः समानाभिधानश्रुत्याका
रकांगत्वंयजेतेत्याख्यातानिहतसंख्यायाभावनांगत्वंसमानाभिधानश्रुत्यैवेकपरश्रुत्याचयागत्वम्. १२

तथाचैकपुरुषप्रकरणकयागेनेष्टं भावयेदिति १=

तथाचैकयागकरणिकाभावनाइति बोधः १=

गा १
तथाचयागकरणिकाएकाभावनाइतिबोधः २=

एकत्व १=
स्वाश्रयकर्तृकत्वसंबंधेन १=
संख्यारूपगुणस्य १= आक्षेपलभ्यत्वे सति ४= पागाङ्गत्वं १= भावना ५=

तथा मूर्त्तस्य तस्य कथं यागं भावमिति वाच्यं कर्त्रपरिच्छेदद्वारा तदुपपत्तेः कर्त्ता चाक्षेपलभ्यः आख्यातेन
हि भावनोच्यते सा च कर्त्तारं विनानुपपन्ना तस्मात् तिपादि ननु किमित्येवं वर्ण्यते आक्षेपलभ्यः कर्त्तेति आख्या
कर्त्ता ४= तवाच्य एव किं न स्यात् आख्यातश्रवणे भावनाया इव कर्तुरपि प्रतीयते: ननु भावनयैव तत्संभवे किमि आक्षेप ३
भावना ४= त्तद्वाचकत्वं कल्पनीयमिति सांप्रतं तथा सत्याख्यातवाच्य कर्त्रैव भावनाक्षेपसंभवेनद्वाचकत्वमपि न स्यात्
किंच भावनाया न केवलं कर्त्रैव संबंधः कारकांतरेणापि संबंधात् अतः सौकर्यादिति कर्त्तारमेवाक्षिपेदि भावनायाः
शेषाभावात् कर्त्रा तु भावनयैव संबंधेन कारकांतरेणा गुणानां च परार्थत्वादसंबंधः समत्वात्स्यादिति प्रधानार्थत्वात् ६=
कर्त्ता ७= न्यायादतः सौकर्यादिति तौ माक्षिपेदिति सदा वाख्यातवाच्यो भावनाक्षेपलभ्य एव किं न स्यात् किंचैवं तृ कर्तुः आ
तीयादिविभक्तीनामपि कारकादिवाचकत्वं न स्यात् तेषामपि कर्त्रैव दाक्षेपलाभसंभवात् किंच यदि क क्षेपलभ्य
र्त्ता न वाच्यः स्यात् कथमेकत्वं तेनान्वीयात् न हि शाब्दमशाब्देनान्वेतीति युक्तं अन्यथा होत्रादिलोपप्रसंगः त्वे ४=
स्यात् किंच देवदत्तः पचतीति सामानाधिकरण्यं न स्यात् नहि [illegible]तं भावनावाचकस्याख्यातस्य

भावना ४= करणत्वादीनामपि ३=
एकत्वं २= कर्त्ता २=

न केवलं प्रकृतिः प्रयुज्यते न प्रत्ययः ७=

तृतीयायाः ४=

देवदत्तपदेनसामानाधिकरण्यंप्रयुज्यतेएकार्थनिष्ठत्वाभावात्कर्तृवाचकत्वेतुपचधातूत्तरावलः कर्तरीतिव्या
करणस्मृतिविरोधस्तुकर्तुरनभिधेयत्वेस्यादेव किंचकर्तुरनभिधेयत्वेदेवदत्तेनपचतीत्यभिप्रयोगप्रसंगः
स्यात् तृतीयाह्यनभिहितयोःकर्तृकरणयोर्विहिता आख्यातेनचकर्त्तानाभिहितइतिकर्तृवाचिनी।
तृतीयास्यादेवकर्तुरनभिधानेऽभिहितत्वादेवतृतीयानप्राप्नोतितस्याश्चअनभिहिताधिकारस्थत्वात् देवद
त्तःपचतीतिप्रथमातुप्राप्नोत्येवप्रथमायाअनभिहितकारकविभक्तित्वात्प्रातिपदिकार्थमात्रेवाधि
त्वाद्या नत्वेतत्प्रातिपदिकेनैवार्थस्योक्तत्वात्प्रथमावैयर्थ्यंलिंगसंख्याप्रतिपत्त्यर्थंतस्याश्चवक्ष्य
कत्वात्केवलप्रातिपदिकस्यप्रयोगासाधुत्वाच्च ततश्चयदिकर्त्तानवाच्यःस्यात्तदादेवदत्तेनपचतीति
प्रयोगःस्यात्तस्मादाख्यातवाच्यःकर्त्तेतिसिद्धमितिपूर्वपक्षसंक्षेपः अत्राहुः सत्यंहिशब्दार्थोयः शब्दशक्य ३=
प्रकारान्तरेणनलभ्यते अनन्यलभ्यःशब्दार्थइतिन्यायात् अतएवनगंगापदस्यतीरमर्थः ल
क्षणयैवप्रतिपत्तिसंभवात् अतएवचनवाक्यार्थेशक्तिः एवंचाख्यातवाच्यत्वाभावेनाकर्त्तारंविना १२

प्रथमायाः प्रातिपदिकार्थमात्रवाचित्वे ६=

समभिव्याहाराद्वाक्यार्थेला अनन्यलभ्यस्यैवशब्दार्थत्वे २=

भादेव १=

पा २ आकृत्यधिकरणेहि व्यक्तिः शक्या ३५
कर्तृ१= कृतिश्चेति संदिग्धे व्यक्तिः शक्य
चेत्प्रानन्त्याद्यापि चारात्

कारकान्तरम्२४=   तुइ   कारकान्तर२५=

भावनायाः प्रवाच्यत्वे न कर्तुरित्यत्तरं=

त्रुपपन्नात्मतान्नियतीति आक्षेपादेव कर्तुः प्रतिपत्तिसंभवे किमिति तद्वाचकत्वमाख्यातस्य कल्प
नीयं नच विनिगमनाविरहः कृतिमात्रे कर्तृत्वं शक्तेरेव भावनापर्यायत्वात् अधिक
रणन्यायेनाख्यातवाच्यत्वसंभवेन तदुक्तः कर्तुर्वाच्यत्वं कल्पनीयं गौरवप्रसंगात् नच भावनाका
रकान्तरेणापि संबद्धा तेऽऽक्षिप्तान कर्तीति कर्त्रैरमाक्षिप्यतीति वाच्यं साहित्य यथा नियमेन कर्त्रासं
बन्धात तथा करणादिकारकान्तरेणानियती त्यादिषु तथा तदनाक्षेपात् अतः सा प्रथमं कर्त्रैरमे
वाक्षिपति न कारकान्तरं अन्यथा व्याख्याना निहितासंख्यान कारकान्तरेण संबध्यते तस्य प्रथम
मनुपस्थितेः अन्यथा वदतीत्यादि विभक्तीनां करणादिवाचकत्वं भावनायास्तैः सह नियतसंबंधा
भावेन तथा तेषां नियमेनानाक्षेपात् आख्यातस्य वचनात्पाग दिशतीत्यादि विभक्तिषु वचनैक
करणादिष्वतीतेर्जायमानत्वाच्च नच प्रथमादौ संख्या कथमन्वयाद्वेन कर्मण्वेतीति वाच्यं कर्तुर्लक्ष
णामीकारात् यथा च लक्षितेति रंशाद्वेन घोयेणान्वेतीति तथा लक्षितः कर्त्राकत्वेनान्वेष्यति॥

प्रथमं कर्तुराक्षेपादेव वक्ष्यमाण हेतोः ७=

तात्कर्तृत्वं प्रयोक्तरि तिराद्धांतम्२२=

कारकान्तरैः

लक्षणया कर्तृकृतत्वादेव १= सा कप्रथ प्रथमपक्षे तोः २

शक्योपस्थितत्वं शाब्दत्वं न तु शब्दवाच्यत्वमि
ति लक्षणयापि साप्यत्र कर्तृरितिकर्तुरितिः२=

अन्यलभ्यकर्तुराख्यातवाच्यत्वेन मुख्य
समानाधिकरणस्वीकारे २=

२४ अत एव च देवदत्तः पचतीति सामानाधिकरण्यमुपपद्यते कर्तुर्लिंगात् न च मुख्ये से
भवति किमिति लक्षणास्वीकार इति वाच्यं अनन्यलभ्यपदार्थत्वस्य स्थापितत्वात् अन्यथा
सिद्धे देवदत्त इत्यत्र अन्यलभ्यकर्तुराख्यातवाच्यत्वेन मुख्यसामानाधिकरणस्वी
कारेपि सामानाधिकरण्यं मुख्यं स्यात् किंच आख्यातवाच्यः कर्तेति वादिनोपि मते देव
दत्तः पचतीति सामानाधिकरण्यं न मुख्यं तन्मते आख्यातेन तत्तीयावच्छिन्नस्यैकशक्ति
मात्ररूपकर्तृकारकाभिधानात् शक्तिमतो द्रव्यस्याकर्त्राधिकरणन्यायेनानभिधानात्
देवदत्तपदेन च द्रव्यमात्राभिधानात् अतश्च भिन्नार्थनिष्ठत्वात् तन्मतेपि न मुख्यंसा
मानाधिकरण्यं किंतु लाक्षणिकमेवेति न कश्चिद्विशेषः न च लः कर्तरीति व्याकर
णस्मृतिबलादाख्यातवाच्यः कर्तेति वाच्यं न हि वाच्यवाचकभावो व्याकरणस्म
त्यधीनः तस्यान्वयसहितान्वयव्यतिरेकगम्यत्वात् भवतु वा स्मृतिगम्यः तथापि नैदस्म

वाच्यवाच
कभावस्य१

आकृत्यधिकरणन्याय १=

यथा चैवा
करणैः तृ
तीयया:
निरूपित
शक्तिरूप
कारणका
चकत्व
मुख्य
स्तत्र ५=

तिःकर्त्तुरसंख्यातत्वाच्च त्वे प्रमाणं किंतु कर्त्तुरेकत्वे एकवचनात्मको लकारः द्विव
चनात्मको बहुत्वे बहुवचनात्मक इत्यस्मिन्नर्थे प्रमाणं ह्येकयोर्द्विवचनैकवचने कार
बहुषु बहुवचनमित्यनेनानुशासनस्मृतेरेकवाक्यत्वात्तत्पत्तेः कर्त्तुरनभिधाने दे
वदत्तेन पच्यतीतितृतीयाप्रसंग इति तन्न तृतीया हि कर्तृप्रतिपत्त्यर्थेति तत्संख्या
प्रतिपत्त्यर्थं वा तत्र कर्त्तृत्वं तु भावनाक्षेपादेव लभ्यत इति न तत्र तृतीयापेक्षा तत्संख्या
त्वाख्यातेनैव प्रतीयत इति न तत्रापि तदपेक्षा यथाद्वेः संख्याप्रकारके वा धीर्विभक्त्या
हि प्रवर्त्तते उभयं चानंतसिद्धं भावनाश्च तिङ्विभक्तित इति यत्र तु नाख्यातेन तत्कर्त्तु
संख्योच्यते तत्र भवत्येव तृतीया यथा देवदत्तेन गौदनः पच्यते इति तस्मान्न कर्त्तु
रनभिधाने किंचिद्दूषणमित्यलमतिप्रसंगेन प्रकृतमनुसरामः तत्सिद्धं द्विविधः कृति

संख्याकारकं च ३=

विनियोगः से यं श्रुतिलिंगादिभ्यः प्रबलं प्रमाणं लिंगादिष्वदृष्टेन प्रत्यक्षो विनियोजकः श्रुते
स्तु किं तु कल्प्यश्रुत्यावचनैर्विनियोजकः श्रुतः कल्प्यते तावत्प्रत्यक्षया श्रुत्या विनियोगस्य
कृतत्वान्नैषां कल्प्यकल्पनाशक्तिर्विद्यते इति श्रुतेः प्राबल्यं अत एवैंद्र्या गार्हपत्यमुपति
ष्ठते इत्यत्र यावल्लिंगादैंद्र्या इंद्रोपस्थानार्थत्वं कल्प्यते तावत्प्रत्यक्षया श्रुत्या गार्हपत्योपस्था
नार्थत्वं क्रियते इत्यैंद्री गार्हपत्योपस्थानांगं सामर्थ्यं लिंगं यथाहुः सामर्थ्यं सर्वभावानां लिंग
इतिते मित्यभिधीयते नांगत्वं यथा बर्हिर्देवसदनं दामीत्यस्य लवनांगत्वं स हि लवनं प्रकाशयि
तुं समर्थः तच्च लिंगं द्विविधं सामान्यसंबंधबोधकप्रमाणांतरापेक्षं तदनपेक्षं च तत्र पदेते
प्रमाणांतरानपेक्षं रेणाप्रत्यक्षं न भवत्येव तस्य तेहंगत्वे तदनपेक्षं केवललिंगादेव पर्याप्तं ज्ञानस्य कर्मानुष्ठानो
गत्वं न ह्यर्थज्ञानमंतरेण कर्मानुष्ठानं संभवतीति यदंतरेण यन्न संभवति तस्य तच्छेषत्वं तदपेक्षं यथो
क्तस्य मंत्रस्य लवनांगत्वं लवनं हि मंत्रं विनाप्युपायांतरेण कर्तुं शक्यं अतो न मंत्रो लवनस्य १५

स्यार्थः संभवति किं वा पूर्वसाधनीभूतलवनप्रकाशनार्थः नैवं वनसामर्थ्यमात्रादवगम्यते लवन
प्रकाशनमात्रे सामर्थ्यात् अनन्यावश्यं प्रकरणादिसामान्यसंबंधबोधकं स्वीकार्यं दर्शपूर्णमासप्रक
रणे हि मंत्रस्य पाठादेवमवगम्यते अनेन मंत्रेण दर्शपूर्णमासापूर्वसंबंधि किंचित्प्रकाश्यत इति अन्यथा
प्रकरणपाठवैयर्थ्यप्रसंगात् किं तु दर्शपूर्वसंबंधिप्रकाश्यमित्यपेक्षायां सामर्थ्याद्बर्हिर्लवनमित्यवगम्य
ते तद्धि बर्हिः संस्कारद्वारापूर्वसंबंधीति मंत्रस्य सामर्थ्यात्तदर्थत्वे सति तेनानर्थक्यं प्रसज्यते यागस्यानुम
तस्माद्बर्हिर्देवसदनं दामीत्यस्य प्रकरणाद्दर्शपूर्णमाससंबंधित्वे यावगतस्य सामर्थ्याल्लव न्त्रणानि यागा
नांगत्वमिति सिद्धं पूषानुमंत्रणामंत्राणां तु यागानुमंत्रणसमाख्यया यागसामान्यसंबंधेव पूर्वप्रकाश
गते सामर्थ्यात्पूषयागसंबंधोवगम्यते ननु तेषां यावत्समाख्यया पूषयागेन सामान्यसंब कानीति स
धोवगम्यते तावत्प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासाभ्यामेव सामान्यसंबंधोवगतः समाख्यातस्त माख्यया य५=
प्रकरणस्य २= स्माद्बलीयस्त्वात् अत एव पौरोडाशिकमिति समाख्यातो ब्राह्मणे आम्नातानामपि प्रयाजो
नां प्रकरणात्सान्नाय्योपांशुयागांगत्वमित्युक्तं किं च यागानुमंत्रणसमाख्ययापि न पूषया

विशेष३

दर्शपूर्णमासयागानुमन्त्रणमन्त्राणाम्

मव४ यानुक्तप्रकारेण ३=

गेन सामान्यसंबंधो वगम्यते किंतु यागमात्रेण प्रकरणेन तु दर्शपूर्णमासाभ्यामेव वि
पृष्टेन संबंधो वगम्यते अतः प्रकरणाकृष्टलिंगत्त्वसंबंधस्यैवावगतत्वात्तदर्थत्वमेवैते
षां युक्तं प्रवृत्तिपुरुषस्य पुरुषान्तरीति चुल्यत्वात्कथंचिदेतदन्यार्थाभिधायित्वादेतमेवं प्रका
नुमंत्रणमंत्रैर्द्विरूपमाणायां तावगम्यते पूर्वाभिधानसमर्थत्वादपि मंत्रस्तत्प्रका
शनार्थ इति लिंगत्वेन मंत्रेद्वलवत्वनप्रकाशनार्थः तत्र प्रकरणाद्व्यपेक्षा येन तेषामुपजीव्य प्रकरणा
त्वेन प्राबल्यं स्यात्प्रकरणात्तु दर्शपूर्णमासार्थत्वे तस्य वाक्यलिंगश्रुतिकल्पनेन विनियो दीनाम्५=
जकत्वाल्लिंगस्योपजीव्यत्वेन प्राबल्यमतो लिंगात्स्वप्रकाशनार्थत्वेवगते तेन्मात्रप्रका देवता७=
शनमनर्थकमित्यपूर्वसाधनरूपप्रकाशनार्थत्वं वक्तव्यं किं तदपूर्वमित्यपेक्षायां यागा प्रका७=
नुमंत्रणसमाख्यानुगृहीतात्लिंगात्स्वरूपयागापूर्वसंबंधिदेवताप्रकाशनार्थोपमित्यवग
म्यते अतो यद्यपि समाख्यातः प्रकरणं बलीयस्तथापि तस्य लिंगेन बाधितत्वात्समा

समाख्यायाः लिंगानुगृहीतत्वात् ९=

उपवीतं दक्षिणे चार आचमनं कुर्यात ८ =

वेदं दर्भमुष्टि ९ =

वेदं कृत्वा वेदीं कुर्यात ३ =

ख्यापादुर्वलत्वात् अपि प्रबलत्वं गाक्रितत्वेन प्राबल्यात्तथैव सामान्यसंबंधप्रमाणं दुर्व
लस्यापि प्रबलत्वात् क्रितस्य प्राबल्यादंतराव स्मृत्यपेक्षया दुर्बलत्वात् अपि स्मृतेराचमनरू
पप्रबलपदार्थाक्रितत्वेन प्राबल्यात्पदार्थधर्मगुणस्मृत्त श्रौतक्रमत्यागेन वेदकर
णानंतरं स्मृतैराचमनमेव कार्यमित्युक्तं पद्धतौ अत्यंतबलवंतोपि पौरजानपदा
जनाः दुर्बलैरपि बाध्यंते पुरुषैः बाधितोपि बाक्रिते रितिपदनुप्रेषति शाकैः कथंचिदन्याय्यमभि
धायीति तन्न तस्मादंतकोहि सद्व्यादिवाक्यप्रेषणं वैदिकप्रसिद्धौ चार्थविशेषेकृतत्वे सा
तत्कृते कृत्वावपदार्थालोचने सापेक्षायोगाद्दौर्बल्यात् अंतरावर्तिस्मृत्यकारेण नीता
दधातेस्यत्र रथकारस्याहिन सौधन्वनापरपर्यायो वर्णविशेषत उच्यते रूढिप्राबल्यात्तदूरथ
करोतीति व्युत्पत्त्याहि जातयोगस्य दौर्बल्यादित्युक्तं षष्ठे तस्माद्युक्तमुक्तं समाख्यायास्सा
मान्यसंबंधत्वग्रहेसामर्थ्यात् प्रयोगसंबंधः पूषानुमंत्रणमंत्राणामिति पद्धतौ पाशानुमंत्र

शानीतिसमाख्याकृतत्वेयोज्ञिका तस्माच्छन्दैवनुरोधेन प्राप्तित्तदैवतेक्तौ इति तस्मिद्दं
प्रमाणांतरसिद्धसामान्यसंबंधस्यपदार्थस्यविनियोजकंलिंगमितितत्रमंत्रविनियोजकं
लिंगंमुख्यएवार्थेविनियोजकंनगौणोमुख्यार्थस्यप्रथममप्रस्थितत्वात्तत्रैवविनियोगवुन ३
द्धौपपवसन्नायांपुनर्गौणोर्थेविनियोगकल्पनायांगौरवप्रसंगात् अतएववर्हिर्देवसद
नंदामीतिमंत्रःसामर्थ्यात्कुशलवनांगंतेषांमुख्यत्वात् नतुउलपराजिलवनांगमित्युक्तं तदिदं
लिंगंवाक्यादिभ्योवलवत् तेषांहिनसाक्षाद्विनियोजकत्वंकिंतुश्रुतिलिंगंचकल्पयित्वा
नचासमर्थस्यश्रुतिंकल्पयित्वाविनियोगकल्पनासंभवतीतिसामर्थ्यस्यापिकल्पयितत्वे
नोपजीव्यत्वात् अतस्तेयावत्सामर्थ्यंकल्पयित्वाश्रुतिःकल्प्यतेतावदेवलिंगेनसामर्थ्य
नश्रुतिंकल्पयित्वाविनियोगःक्रियतेइतितस्यप्राबल्यं अतएवस्योनंतेसदनंकरोमिइ
तस्यधारयासुसेवंकल्पयामीत्यस्यसदनांगत्वंलिंगात् नतुवाक्यात्स्थापनांगत्वंतस्यदै

वैतन्मादिति समभिव्याहारो वाक्यं समभिव्याहारो नाम साध्यवाचि वाचकद्वितीयाद्यन्तावेव वस्तुनः शेषशे
षिणोः सहोच्चारणं यथा यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोतीति अत्र हि तद्वितीयादिविभ
क्तिः श्रूयते केवलं पर्णताजुह्वोः समभिव्याहारमात्रं तस्मादेव पर्णताया जुहूंगत्वं तथानर्थक्यं जुहूशब्देनाप
र्वलक्षणोऽवश्यं वाक्यार्थः पर्णतया वतेहविर्धारणद्वारापूर्वसाधनं तज्ज्ञावयेदिति एवं च पर्णतया जुहूः
क्रियते न हि वेतन्साध्यमपूर्वं भवतीत्यन्यथैतिगम्यते इति न पर्णताया वैयर्थ्यं अत्र च तद्धविर्धारणद्वारेति वा
च्यं वक्तव्यं अन्यथा श्रुत्यादिविधिपर्णतायाः प्रतेः साचैयं पर्णता नानारभ्याधीतानां सर्वक्रतुषु गच्छति विकृ
तिषु चोदकेनातिदेशात्प्रसंगेन वा द्विरुक्तता पत्तेः किंतु प्रकृतिषु तत्कालं प्रकृतौ वा द्विरुक्तता इति
अत्र विकृतिर्यत्रैरंगानि गृह्णाति तत्प्रकृतिस्तत्प्रकृतिरिति तत्प्रकृतिशब्देन विवक्षितं गृहमेधीयप
र्णताया अप्राप्तिप्रसंगात् न हि गृहमेधीया काचन विकृतिरंगानि गृह्णाति प्रमाणाभावात् किंतु चोद
काद्यंगाग्राहित्वकर्म प्रकृतिशब्देन विवक्षितम् यथा दर्शपूर्णमासौ न तद्धि न चोदकांगग्राहिः

यदि ४
जुहूपात्रे ४=

यत्रविकृतिकर्मणि चोदकौ तौ पाञ्चदश्यप्राप्तिस्तत्र सांप्रदस्य पुनः श्रुतिर्भवतीत्यर्थः ५=
प्रत्यक्षश्रुतसाप्तदश्यमित्रविन्दादिष्वनारभ्याधीतसाप्तदश्यपुनःश्रुतिरित्यर्थः ५=

प्रकरणापठितैरेवांगैर्नैराकांक्ष्यात् गृहमेधीयादिष्वपि न चोदकादंगप्राप्तिः क्लृप्तोपकारैरेवान्य
मार्गादिभिः नैराकांक्ष्यात् अतोऽपि तत्र चोदकाप्राप्तिस्तत्रानारभ्याधीतानां संनिवेशः साप्तदश्यं च
नारभ्याधीतमपि न प्रकृतौ गच्छति प्रकृतेः पाञ्चदश्यावरोधात् किंतु विकृतिष्वेव गच्छति तत्रापि न
सर्वासु गच्छति चोदकप्राप्तपाञ्चदश्यबाधप्रसंगात् किंतु यत्र स्वतःश्रुतसाप्तदश्यासु मित्रविन्दादिषु
गच्छति यथाऽऽहुः एवं च प्रकृतावेव पाञ्चदश्यं प्रतिष्ठितं विकृतौ च न यत्राप्तिः साप्तदश्यस्य पुनः श्रु
तिरिति न च वाक्यवैयर्थ्यं अनारभ्याधीतस्यैव साप्तदश्यस्य मित्रविन्दादिप्रकरणस्थेन वा
क्येनोपसंहारात् उपसंहारो नाम सामान्यशास्त्रस्य विशेषेण नियमनम् यथाऽऽहुः सामान्य
विधिरस्पष्टः संह्रियेत विशेषवत् इति तत्रानारभ्यविधिः सामान्यविधिः मित्रविन्दादिप्रकरण
स्थस्तु विशेषविधिरित्यालं नानावस्तुप्रकृतमनुसरामः तत्सिद्धं वाक्यादंगत्वं तदिदं वाक्यं

२८

प्रकरणाद्बलीयः प्रकरणं हि न साक्षाद्विनियोजकं नह्याकांक्षारूपं नयाकांक्षास्व
यंप्रमाणं किंतु साकांक्षं वाक्यं दृष्ट्वा नवश्यमेतादृशी मतिः नूनमिदं वाक्यं केनचिद्वाक्येनैकवाक्यमू
नमिति न तस्याकांक्षारूपप्रकरणं वाक्यस्य वाक्यैकवाक्यत्वेप्रमाणम् एवं च यावद्वाक्यं कल्पयि
त्वा प्रकरणं विनियोजकं भवति तावद्वाक्यं लिंगश्रुती कल्पयित्वा विनियोजकं भवतीइति प्रकरणा
द्वाक्यं बलीयः अग्नये वै इन्द्राग्नी इदं हविरजुषेतामवीवृधेतां महो ज्यायोक्रातामित्यत्रैंद्राग्नी परस्य
लिंगाद्दर्शांगत्वे सिद्धे इदं हविरित्यादेरपि तदेकवाक्यताद्दर्शांगत्वं न तु प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासां
गत्वं प्रकरणाद्वाक्यस्य बलीयस्त्वादिति उभयाकांक्षा प्रकरणं यथा प्रयाजादिषु समिधो यजती
त्यत्रहीष्टविशेषस्यानिर्देशात्समिद्यागेन भावयेत्किमित्यस्त्युपकार्याकांक्षा दर्शपूर्णमासवाक्येपि दर्शादि३=
दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं भावयेत्कथमित्यस्त्युपकारकाकांक्षा अनेनोभयाकांक्षया प्रयाजानां दर्श
पूर्णमासांगत्वं सिद्ध्यति न तु परिप्रयाजादिवाक्ये इष्टविशेषो न श्रूयते । न हि विश्वजिन्न्यायेन स्व

अत्रैयः फलमार्थवादिकं निर्द्देशात्तु विधि रात्रिसत्रं च
पठितत्वाद्स्तु तोत्येनुमानं स्यादिति कुर्वंति ४= आचार्यः ३= त्रैरात्रं यजेतइति विधौ ४=
वदतीत्यर्थः ७=

र्गः फलं कल्प्यतां विश्वजिदधिकरणे हि विश्वजिता यजेतेत्यत्र फलस्याश्रवणात्फलमंतरेण च वि।
धिश्रुतेरनुपपत्तेरवश्यं फले कल्पयितव्ये सर्वाभिलषितत्वेन स्वर्गः फलमित्युक्तम् नडकम् स्व
र्गः स्यात्सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वादिति रात्रिसत्रन्यायेन त्वार्थवादिकं फलं कल्प्यतां रात्रिसत्राधिकरणे
हि प्रतितिष्ठंति ह वा य एता रात्रीरुपयंतीति अत्र विध्युद्देशे फलाश्रवणात्फलमंतरेण च विधिश्रुते
रनुपपत्तेरवश्यं फले कल्प्यितव्ये आर्थवादिकं प्रतिष्ठारूपं फलमित्युक्तम् विश्वजिदधिकरण।
न्यायेनानुपस्थितस्वर्गकल्पने तस्य पुरुषोक्तेन संबंधकल्पने गौरवादर्थवादोपस्थितस्यैव प्रकृतेन फल
त्वकल्पने लाघवात् नडकम् फलमात्रेयो निर्देशादश्रुतौ ह्यनुमानं स्यादिति तस्माद्विश्वजिन्न्याये
न रात्रिसत्रन्यायेन वास्वतंत्रफलार्थत्वे संभवति किमिति दर्शपूर्णमासांगत्वं स्वीक्रियत इति चेन्मै
वं स्वतंत्रफलार्थत्वे न्यतराकांक्षया संबंधः स्यात् न त्वत्र फलस्य साधनाकांक्षास्ति प्रयमाणो हि फ
लं साधनमाकांक्षते नचात्र तच्छ्रूयते एवं च फलस्याकांक्षाभावात्केवलं किंतावदेवेदिति चेया। १९

समिदादिषु २=१=

जानांमाव्याकांक्षयैवस्वतंत्रफलार्थत्वंस्यात् दर्शपूर्णमासार्थत्वेतुनयाकांक्षाप्रमाणां
प्रयाजानांमाव्याकांक्षायाइतरत्रचकथंभावाकांक्षायाः सत्वात् अन्यतराकांक्षा
तश्चोभयाकांक्षाबलीयसीतिवक्ष्यते ननुचदर्शपूर्णमासार्थत्वमेवयुक्तं नस्व
तंत्रफलार्थत्वमिति तद्भ्रमम् द्रव्यसंस्कारकर्मसुपरार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवा
दः स्यादिति यद्वद्वेफलश्रुतिर्यस्यपर्णमयीजुहूर्भवतिनसपापंश्लोकंशृ
णोतीत्येवमाद्यासंस्कारेफलश्रुतिः यदांक्तेचक्षुरेवभ्रातृव्यस्यवृंक्ते इत्येवमाद्या सृंजनंकुरु ते ३=
कर्मणिफलश्रुतिर्वर्मवानाघारस्यक्रियते यत्प्रयाजानुयाजाइज्यंतइत्या
द्यौकर्मपदंचाराडुपकारककर्मपरं द्रव्यसंस्कारकर्मणाः पृथक्त्वंकीर्त्त
ननुतोहि द्रिप्रोक्षणादिरूपसन्निपत्योपकारककर्मपरम् १=

नास्त्यासत्तां तावत् तदिदं प्रकरणं क्रियाया एव विनियोजकं न द्रव्यगुणयोः तयो
स्तु क्रियायोगाद्विनियोजकं कुत इति चेत् यागेन यजेत स्वर्गकाम इत्यत्राख्यातांशेना
र्थी भावनाभिधीयते भावयेदिति सा चांशत्रयमपेक्षते किं भावयेत् केन भावयेत् कथं
भावयेदिति तत्र भाव्याकांक्षायां षष्ठाद्यन्यायेन स्वर्गो भाव्यत्वयान्वेति स्वर्गं भाव
येदिति करणाकांक्षायां समानपदोपात्तो यागो भावार्थाधिकरणन्यायेन करण
त्वयान्वेति यागेन स्वर्गं भावयेदिति ततः कथमिति कथंभावाकांक्षा जायते तस्यां
चाकांक्षायां सन्निधौ पठितं श्रूयमाणफलं च क्रियाजातं तदेवोपकार्याकांक्षायामिति
कर्तव्यतात्वेनान्वयमनुभवितुं योग्यं क्रियाया एव लोके कथंभावाकांक्षायामन्वयदर्शना
त् नहि कुठारेण छिंद्यादिति कथमित्याकांक्षायां हस्त इति २०

नो१

केवलमुच्चार्यमाणमपि हलेत्यर्थं प्राप्नोतीति किं न हि हलेनोद्यमननिपातेनेत्युच्चार्यमाणेऽद्यमननिप
तनैरव हलोपि तद्द्वारेणैवान्वयं प्राप्नोतीति सार्वजनीनमेतत् किंच कथं नावाकांक्षा नामकरणगतत्व
पमुक्तः २ कारकांक्षार्थमेषु कारकाचित्वात् सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः सामान्यं च क्रियारूपमेवास्माने
नोद्यते यजेत स्वर्गकाम इत्यस्य हि यमर्थः यागेन तथा कर्तव्यं यथा स्वर्गो भवतीति क्रियासामान्यस्य
च विशेषः क्रियैव न भवति न हि ब्राह्मणविशेषः परिव्राजकादिर्ब्राह्मणो न भवत्येवं च करणगतक्रियाविशे
कां षोंशाय र नामधेयस्य कथं भावाकांक्षायां क्रियैवान्वेतीति निरुक्तं स च करणगतः क्रियाविशेषः अन्वाधा
नादि ब्राह्मणतर्पणान्तः क्रियारूपत्वे निरुक्तं प्रकरणेन तस्य ग्रहणं तस्य च करणगतत्वं तद्या
कारकत्वमेव तेन विना यागेनापूर्वाजननात् ननु उद्यमननिपतनव्यतिरेकेणौद्धेधीभावो जन्यते कुठारेण २
तत्सिद्धं कथं भावाकांक्षायां क्रियैवान्वेतीति अन्तरेणैवेद्यदेव तयोर्योगसंपादनक्षणान्वयः सोपदायि

२१ केरुक्तः विकृतो च कथंभावाकांक्षायामुपकारकसंपादनमति दिशपनेइत्युक्तं यदि च कथंभावाकांक्षायां
सिद्धवस्तुन्यन्वययोग्यं स्यात् तदोसंपादनयंतं धावनं ग्रंथकारणामनर्थकं स्यात् अतश्च क्रियाया
एवेति कर्तव्यतालं कथंभावाकांक्षागृहीतस्येति कर्तव्यतालात् इति ग्राहस्य प्रकारे वाधिसात् कर्त
व्यस्येति प्रकार इति कर्तव्यता प्रकारश्च सामान्यस्य भेदको विशेष इत्युक्तं कर्तव्यस्य च विशेषः कर्त
व्यमेव भवतीति न सिद्धस्य वस्तुन इतिकर्तव्यतात्वं किंतु क्रियाया एव सिद्धस्य तु द्रव्यादेः केवलमंगत्वं
तदपि श्रुत्यादिना न तु प्रकरणात् यथाहुः नावांतरक्रियायोगाद् ऋते वाक्योपकल्पितात् गुणाद्
व्येकथंभावे ग्रहं तिप्रकृताः क्रिया इति अत एवोहि देवसदनं दामीत्यादिमंत्राणां लिंगादंगत्वं न तु प्र द३
करणादित्युक्तं अर्थवादाधिकरणपूर्वपक्षसमासो रागाके कश्चिद् इव्यस्येतिकर्तव्यताभिधानमंगा
नामिप्रायं द्रष्टव्यम् वक्ष्यं पथस्वरसाद् उक्तश्च तस्मिद्धं प्रकरणं क्रियाया एव विनियोजकमिति तच्च २१

सौर्यस्य ५=

प्रकरणं द्विविधं महाप्रकरणमवांतरप्रकरणं चेति तत्र फलभावनायाः प्रकरणं महाप्रकरणं तच्च प्र
याजादीनां ग्राहकं तच्च प्रकृतावेव यत्र समग्रांगोपदेशः सा प्रकृतिः यथा दर्शपूर्णमासादिः तत्र चो
न्याकांक्षारूपप्रकरणं न भवति आकांक्षानुपरमात् विकृतौ तु प्रकरणं संभवति यत्रासमग्रांगोप
देशः सा विकृतिः यथा सौर्यादिः तत्र यान्यपूर्वाण्यंगानि पठ्यंते उपहोमादीनि तेषां प्रकरणं न विनि
योजकं तत्र यद्यपि तेषां किं भावयेदित्याकांक्षा तथापि प्रधानस्य न कथंभावाकांक्षास्ति प्राकृतैरेवां
गैर्निराकांक्षत्वात् तत्र प्राकृतानामंगानामत्रापठितत्वेनाप्रत्यक्षत्वाद्वैकृतानां तूपठितत्वेन प्रत्यक्षत्वा
त्तैरेवाकांक्षोपशमः स्यादिति वाच्यम् तेषां पठितत्वेप्यक्लृप्तोपकारकत्वेन कथमित्याकांक्षोपशमने असाम
र्थ्यात् प्राकृतानां तु क्लृप्तोपकारकत्वेन तच्छमने सामर्थ्यात् तत्र च तेषामुपस्थापकाभावः उपमि
तिलक्षणप्रमाणेन तेषामुपस्थितत्वात् सौर्यवाक्ये हि दृष्टे औषधद्रव्यत्वेनैकदेवत्यत्वेन च सादृश्येना
ग्नेयवाक्यमुपमीयते गवयदर्शनाद्गोरुपमानवत् तस्मिंश्चोपमिते तेन तदर्थो ज्ञायते सा च अंशा
भावना तत्र सौर्यवाक्ये भावनायाः साध्यकरणयोः सत्त्वादितिकर्तव्यताकांक्षायामुपकारदृष्टेनावे

दुर्गीये स्वाहा
न्नस्याये स्वाहा
त्यादीनि ४=
सा चेति विधे
यप्रधानेनेति
देशः उद्देश्य
प्रधानेसह
तिपाठः २=

उपकारकपदार्थाश्च प्राकृता एव तत्र पश्चात् ... त्वात् तेनैतु वै   आग्नेययागे इति कर्तव्यतयैव १=
कृताः कल्प्योपकारकाचोदिति भावः । ... व॰   = उपस्थित्वा २=

२२ नाग्नेयेतिकर्तव्यता निर्दिश्यते सौर्ययागे न तु सर्वसौ नावये दाग्नेयदिति तथा च तयैवाकांक्षोपशमनान्न
विकृतेः प्रकरणमस्ति अन्यतराकांक्षारूपस्याभावादेव चापूर्वांगग्रहणम् न च प्राकृतांगग्रहणमेव
विकृतौ प्रकरणात् किं न स्यादिति वाच्यम् तेषामपि यत्स्तुपकारकतयाकांक्षोपशमनात् न तु प्राकृता
नामंगानामाकांक्षाभावेन तेषां विकृतिसंबंधः केवलं स्थानात् स्यात् अपूर्वाणां त्वाकांक्षासत्वात् वि
कृतेरप्याकांक्षावत्त्वात् तेषां तत्संबंधः प्रकरणात् स्यात् प्रकरणं च स्थानात्कृष्टमिति विनियोजकमि
त्यपूर्वाणामेव प्रथमं संबंधः स्यात् प्राकृतानामित्युच्यते सत्यं प्रकरणं कृष्टमिति विनियोजकं तथापि
प्रमाणेवलावलात्प्रमेयवलावलस्य न्यायत्वात्कृ विधिवोपस्थितत्वात् प्राकृतानामेव संबंधो युक्तः   उपमिति रूपं
कृष्णोपकारत्वात् न चैकृतानां कल्प्योपकारत्वात् विकृतेश्चोपकारकपदार्थाकांक्षा न पदार्थमा   प्रमाणेन ७=
त्राणामिति युक्तः प्रथमं प्राकृतानां संबंधः ततश्च न विकृतौ प्रकरणं विनियोजकम् यत्तु विकृतौ प्रा
कृतांगानुवादेन विधीयते यथोडुंवरो यूपो भवतीति यूपानुवादेनौडुंवरत्वं तत्प्रकरणाद्गृह्यते तन्न
न तत्प्रकरणाद्गृह्यते अक्रियत्वात् क्रियाया एव प्रकरणग्राह्यत्वादिति चेत् सत्यं तथापि तु नाचिद्विधीय   ०-२२
सोमापौष्णं चरुं निर्वपेत् नेमं पशुकाम इति प्रकृत्य घीतमित्यादिः २=

रूपेन २=

मानस्योडुंबरत्वस्यास्येवाकांक्षा किं नावयेदिति न च मृषानुवादेन तस्य विधीयमानत्वाद्रूपस्य चादृष्ट
रूपत्वात्तेनैवोडुंबरत्वस्य नैराकांक्ष्यमाहवनीयेनेवाधानस्येति वाच्यं रूपस्य केवलादृष्टरूपत्वाभावा
त् तस्य हितदुपत्वे खादिरत्वादिकं केवलादृष्टार्थं स्यात् न च तत्संभवति तुल्यासत्तिखादिराभावे तत्प्र
न ४ तिनिधित्वेन कदरोपादानं स्यात् अदृष्टार्थस्य प्रतिनिध्यभावात् न हि वेदिजन्महत्त्वं करणे शक्ति २४
पतेडस्य तत्र्यमाणमस्ति अतएव नादृष्टार्थानां प्रतिनिधिः तदुक्तम् न देवताग्निशब्दक्रियमन्यार्थ
स्वादिति प्रतिनिधित्वेन चोपादानं कदरादेरुक्तं ग्रंथेषु तस्मान्न रूपस्य केवलादृष्टरूपत्वं अपि तु
दृष्टादृष्टसंस्कारगुणो यूप इति सांप्रदायिकाः एवं चोडुंबरत्वस्य न रूपमात्रेणानैराकांक्ष्यं दृष्टादृष्ट तद्धाणादिरूपस्य ४=
काष्ठान्तरेणापि २= संस्कारस्य प्रकारांतरेणापि संभवात् अतश्चोडुंबरत्वस्याकांक्षा विच्छेदेऽस्त्यस्ति कथं नावाकांक्षा सा
च तदा ग्राम्यत्वियदोपकारत्वस्य भावेन च पदार्थो अन्वीयते तेन तदुपकारमात्रान्वयेन शाम्यति अ
तश्चायमैन्द्रियनावनायाः करणाकांक्षा दृश्यः करणत्वेनान्वये जाते सिद्धस्य करणत्वानुपपत्त्याहोम

औदुंबरत्वादयः २= कर्तृव्यापारानाविषयस्य १=

स्याश्रयत्वेनयावदन्वयमनुवर्त्ततेनतुदध्यन्वयमात्रेणनिवर्त्ततेआश्रयत्वेनचरमत्वमारणोहोमः
करणाकांक्षयैवगृह्यतेइत्युच्यते तत्राश्रयाकांक्षानामवतुर्थीअस्ति एवंविरुद्धैःकथंभावाकां
क्षानैयकारान्वयमात्रेणनिवर्त्ततेउपकारकस्वरूपभावेनयावत्पदार्थान्वयमनुवर्त्तते अतश्चोपका
रकस्वरूपभावेनगृह्यमाणाःपदार्थाःकथंभावाकांक्षयै वंकारान्वयमा(गृ)ह्यन्ते तत्रयाकृताःपदार्थाः
कथंभावाकांक्षयागृह्यमाणाअपिनप्रकरणग्राह्याः प्रकृत्युपकारकतयातेषामाकांक्षाभावात्
औदुंबरत्वादयस्तन्त्यानुपकारकतयासाकांक्षाःप्रयुत्नियोजनस्वरूपभावेनयावत्खादिरत्वमाया
त४ तितावद्विधीयंतइत्युक्तं तेषांप्रकरणग्रहणमनुपयाकांक्षासत्वात् यदिहिस्वरूपभावेनखा
दिरत्वंविहितंस्यात्ततोविरुद्धत्वेनाकांक्षाभावादौदुंबरत्वंनप्रकरणग्राह्यंस्यात् नचैतदस्ति
चोदकस्यखादिरत्वाविषयत्वात् अत यदियावत्खादिरत्वमायातितावदौदुंबरत्वंविधीयते
तदातेनखादिरत्वबाधोब्राह्मबाधःस्याद्व्रीहियवबाधवत् तथाहिबाधोद्विविधः श्रवा २२

अन्यतराकाङ्क्षारूपप्रमाणेन २=

स्ववाधः प्राप्तवाधश्चेति तत्र तादृशीयो वाधो प्राप्तवाधः तत्र हि यावद्दुर्बलत्वेन प्रमाणेन वि प्रकरणेन १=
नियोगः कर्तुमारभ्यते तावदेव प्रबलप्रमाणेन विनियोगः क्रियत इति तादृशो बाधितेनेतरवा प्रबलप्रमाणेन २=
धो प्राप्तवाधः दुर्बलप्रमाणस्याप्रवृत्तत्वात् प्राकृतस्य त्वंगस्य विकृतौ चोदक प्राप्तस्य प्रत्या
प्रतिनिधिदर्शनात् ४= म्नानादर्थलोपात् प्रतिषेधाद्वा यो वाधः स प्राप्तवाधः यथा प्राकृतानां कुशानां प्रतिकृत्न
शराम्नानात् यथा वावघातस्य कृष्णलेषु वैतुष्यरूपप्रयोजनलोपात् यथा वा पित्र्ये
ष्टौ होतृवरणस्य वाधो न होतारं वृणीतेति प्रतिषेधात् ऐडं वरत्वेन च खादिरत्ववाधः प्राप्त
वाध एव वक्तव्यः शरकुशन्यायेन चोदकस्य च खादिरताविषयत्वेन प्राप्त्यभावात् तदनुप
पत्तिः स्यादिति उच्यते तादृशीय प्रमाणविनियुक्ते नेतरस्य वाधनं तावत् प्राप्तवाधनं प्रकरणं
च तादृशीयं ते न तद्विनियुक्तोऽडं वरत्वेनेतरस्य वाधनमप्राप्तवाध एव नहि वैकृतेन प्राकृत

बाधः प्राप्तबाधएवेति कुलधर्मः वस्तुनस्तु प्राप्तबाधएवायं नच खादिरत्वस्य चोदकाविषय
त्वेनप्राप्त्यभावात् कथं तद्बाधः प्राप्तबाधः तद्विषयत्वेवा तेनैवनैराकांक्ष्यान्मौडुंबरत्वप्र
करणांगविनियोजकं स्यादिति वाच्यं नहि प्राप्तबाधस्य त्वे चोदकेन पदार्थाः प्राप्यंते नप्राप्त
त्विप्राप्तप्राप्तत्वेन बाधो न स्यात् किंतु तानेव पदार्थान्वस्तुतः प्रापयतीत्येव विकृतौ न बाध्यं
ते नेच पदार्थाः प्रकृतिवच्चोदकेन प्राप्यंत इति भवति तु रूपस्य भ्रांतिः यथा प्रकृतौ कृतास्त
था विकृतौ कर्तव्या इति सर्वे पदार्थाः प्राकृताः कर्तव्या इत्यनयभ्रांतिः प्राप्ताः खादिरत्वाद
यः प्राप्तव्रतिपन्नेनौडुंबरत्वादिने बाध्यंत इति भवति तद्बाधः प्राप्तबाधः नच भ्रांतिप्र
तिपन्नेन वैध्याकांक्षा निवर्तयितुं शक्यते तस्मादुक्तमुक्तम नयाकांक्षा रूपप्रकरणस
मवाद्विकृतौ प्राकृतांगानुवादेन विधीयमानानामौडुंबरत्वादीनां प्रकरणं विनियोजक २४

भ्रांतिमाह यथेतिप

अनुयाजस्वरूपे ३=
दधिमिश्रताज्येन २= अस्मिन्ज्ञातचरणाः २= दर्शपौर्णमासविकृतौ विधी
अनुयाज ४= दर्शपौर्णमासप्रठित १= धीयमानस्य १=

केवलाज्ये नैवानुयाज स्वरूपासि द्धौ ३=

मिति एवं पृषदाज्येनानुयाजान्यजतीति प्रकृतानुयाजानुवादेन विधीयमानं पृषदाज्यं
मपि प्रकरणाद्विकृत्यंगमिति केचिदाचार्याः अन्ये त्वेवमाहुः पृषदाज्यस्यानुयाजानुवादेन वि प्राकृत २=
धीयमाने तत्स्वरूपे चानर्थक्यप्रसंगान्नैव विकृत्यपूर्वेण तत्कल्पयितुं युक्तं विप्रकर्षात् किंतु दीक्षणीया
वाद् नियमन्यायेन स्वापूर्वमेव कल्पयितुं युक्तं सन्निकर्षात् अतएवोत्पवनादीनां प्रो उत्पवनसंस्कारकमन्त्राणाम् ४=
क्षणाद्यपूर्वप्रयुक्तत्वमुक्तं नवमे अतश्च विधीयमानस्य पृषदाज्यस्य वाक्यप्रतिपन्नेना
नुयाजापूर्वशेषत्वेनैराकांक्ष्यान्न प्रकरणाद्विकृत्यपूर्वार्थत्वं युक्तमिति वयं त्वंगीकृत्या
पि विकृत्यपूर्वार्थत्वं ब्रूमः न चानुविकृत्यपूर्वार्थत्वं पृषदाज्यस्य तथापि न प्रकरणविनियो पृषदाज्येनानुयाजान्यजति ५=
गकं न बलिपृषत्पृष्ठभावेन यावत्त्वाश्रितत्वमायाति तावद्देवोऽवरत्वविधानाऽनया
कांक्षासंभवाद्युक्तः प्रकरणविनियोगः एवं यावदनुयाजपृष्ठभावेनाज्यमायाति

पृषदाज्यस्य ३

तावदेव यदि पृषदाज्यं विधीयते तदोभयाकांक्षासंभवात्प्रकरणाद्विनियोगो भवेत् न त्वेत

दस्ति न हि पृषदाज्यं नाम द्रव्यांतरं किंचिदस्ति यदाज्यस्थानापन्नं विधीयते औडुंबरत्वमिव

खादिरत्वस्थानापन्नं पृषच्छब्दस्य पृषत्वमाशि बिन्द्वाशेषचित्रतावाचित्वेन रूढत्वात् पृषदाज्यश पृ २

मंत्रविशेषे पृ ४८ ब्दस्य चित्राज्यवाचित्वात् अतएव निगमेषु आज्यपानित्येव वक्तव्ये न तु पृषदाज्यपानित्युक्तं स्वाहादेवानाज्यपान् ४८

तत्र यावत्प्राकृतमाज्यमाज्यपानि तावदेव चित्राज्यविधानात्प्रकरणाद्विनियोगसंभवदुक्तिं वा

च्यं नहि पृषदाज्यशब्देन चित्रतागुणविशिष्टमाज्यं विधीयते विशिष्टविधाने गौरवापत्तेः

किंतु प्राकृताज्यानुवादेन चित्रतागुणमात्रं विधीयते लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरंतीति

वत् तदुक्तं दशमचतुर्थचरणांत्येन वाग्गुणात्मसत्वादिति प्राकृतस्यैवाज्यस्य चित्रतागु

णमात्रविधानमिति च शास्त्रदीपिका एवं च विकृतेः प्राकृतेनाज्येन कृतोपकारे आनुयाजे २५

नवैर्विशिष्टविधानम् ८२

कस्यर

नैराकांक्ष्येपश्चाद्विधीयमानस्यचित्रनागुणस्योपहोमाद्यपूर्वांगवत्प्रकरणांविनियो
गकंसंभवतियदिहिप्राकृतस्यत्रिगुणस्यस्थानेचित्रनागुणोविधीयेततदासगुणोप्या
वदायातितावद्विकृतेनैराकांक्ष्याभावात्चित्रनागुणस्यचतावदेवविधानात् उतपाकां
क्षासंभवात्प्रकरणविनियोगोभवेत् नच तादृशःप्राकृतोगुणोस्ति आज्यस्यानुयाजा
नांचचित्रनागुणान्प्रागेवविधानात्तस्यतस्यानायन्नत्वाभावात् नचाज्यदृष्टभावेनया
वत्प्राकृतंनिर्गुणत्वमायातितावदेवास्यविधानात्प्रकरणसंभवइतिवाच्यं निर्गुण
त्वस्याविहितत्वेनयाणिकंडूयनवदनंगत्वात् विकृतेस्तैराकांक्षाभावात् नयाहि ज्यो निर्गुणत्व३=
तिष्टोमेदक्षिणादानसमयेविहितकृष्णविषाणात्यागस्यद्विरात्रादिषुचोदकप्राप्तस्यप
यमेन्हिअनन्नुष्ठानमुत्तरेह्निदक्षिणादान.पूर्वकालीनैःपदार्थैःकृष्णविषाणाकंडू

कृष्णविषाणत्यागस्याननुष्ठानम१=

यतस्य प्रमाणस्य विहितत्वेनापेक्षितत्वात् ज्योतिष्टोमे च रक्तहिरण्यादानोत्तरकालं याणिकं
रूपनं दर्शमपि हिरण्याहरिश्रुषप्रथमेऽह्नि स्त्रौतुष्ठीयमानैर्हिरण्यादानोत्तकालीनपदार्थैर्ना
पेक्ष्यते तस्य प्रकृतावर्थसिद्धत्वेनाशास्त्रीयत्वादिति एवं निर्गुणत्वस्याविहितत्वेन वि
कृतेस्तदपेक्षानास्तीति तस्मादुभयाकांक्षायाश्च संभवात्सर्वत्रापि स्वप्रकरणाद्वि
नियोगः संभवतीत्यलमतिविस्तरेण नन्विदं मतं प्रकरणं प्रकृतावेव विनियोजकं
विकृतौ तु यत्प्राकृतत्वदर्श्यांगानुवादेन विधि(धी)यते तस्य विनियोजकं न तु केवलं विधी
यमानस्यापूर्वांगस्येति यत्तु विकृतावपि प्राकृतधर्मानुवादेन विधीयमानयोर्धर्मयो
रंतरालेपूर्वमप्यंगं केवलं पद्यते तदपि प्रकरणेन विनियोज्यते यद्यपि विकृतेः कथं
भावाकांक्षा प्राकृतैरेवांगैः पूर्यते तथापि प्राकृतांगानुवादेन धर्मविधानं तत्र २६

प्राकृतांगानु
देन विनाद=

द्विधानं यावद्भवति तावत्कथं नावाकांक्षा न निवर्त्तते अतो विकृतेराकांक्षावत्वादंत
राले वि[illegible]हितस्याप्यपूर्वांगा स्यैतनाव्याकांक्षासत्वादुक्तं तस्य प्रकरणाद्विक
त्यर्थत्वं यथा आमनहोमेषु तेहिषा कृतांगानुवादेन विधीयमानयोर्धर्मयोरंतरा
ले विधीयं दृस्तुक्तं तत्र रत्नादावित्यास्तां तावत्फलभावनावा अंतराले यदंगभावनो
याः प्रकरणं तदवांतरप्रकरणं न त्वाभिक्रमणादीनां प्रयाजादिषु विनियोजकं तच्च
संदंशेन ज्ञायते तदेतावैविशेष्यात्सर्वेषां फलभावनाकथंभावेन ग्रहणात्संदंशोना
मराकांगानुवादेन विधीयमानयोरंगयोरंतराले विहितत्वं यथाभिक्रमणं तद्धि स
मानयते जुह्वामाप्युपस्तृणीत इत्यादिना प्रयाजानुवादेन किंचिदंगं विधाय विधीयते य
श्वादयि प्रयाजानुवादेन यो वै प्रयाजानां मिथुनं वेदेत्यादिना किंचिदंगं विधीयते

अ६
संदंशाभावे६=
प्रारभ्यतत्सं
त्सकमन्त्रोप
नीतः समि
ध उपसर्ग
च्छवाच्याः=

यच्चादर्विहोमं कुर्वीत इत्यत्र कथंभावये दित्याकाङ्क्षा स्वरूपेणैव निवर्त्तते तथैत्यर्थः ८=

अतः प्रयाजानाम् मध्ये पठितम् अतिक्रमणं तदङ्गं भवति तत्कथंभावाकाङ्क्षया प्रयाजभाव
नां कथंभावो [illegible] काङ्क्षाया [illegible] अर्थात् यथाऽऽहुः परप्रकरणस्याना
मंगो श्रुत्यादिभिस्त्रिभिर्ज्ञातिं तु नच्छन्नेरेव संदंशेन न दिष्यन्ते इति नचांगभावनायाः क
थंभावाकांक्षाभावात् कथं प्रयाजभावना कथंभावेनातिक्रमणं गृह्यते इति वाच्यं ना
सर्वत्र ५ वनासाम्येन कथंभावाकांक्षायाः सत्वात् प्रयाजैरपूर्वं कृत्वा यागोपकारं भावयेदि
त्युक्तेर्योनाम न जानाति प्रयाजैरपूर्वं कर्तुं तस्यास्यैव कथंभावाकांक्षा कथमेभिरपू संदंशाभावेऽ
र्वं कर्त्तव्यमिति सा च संदंशपठितैर्वाचनिकैः स्मार्त्तैश्चाचमनादिभिः शाम्यति तद्दना
वे च स्वरूपनिष्पादनेन दर्विहोमन्यायेन निवर्त्तते दर्विहोमेषु हि स्वरूपनिष्पादनाति रि
क्तस्याव्यापारो न श्रूयते नाप्यतिदेशेन तत्प्राप्तिः यागीयानां धर्माणां तावन्नातिदेशो या

गत्वेनहोमत्वेनवेत्लक्षणात् नापिहोमीयानांकस्यहोमस्यधर्माःकस्मिन्होमेप्रवर्त्तेरन्
इतिविशेषनिर्णयेप्रमाणाभावात् अतोधर्मप्राप्त्यभावाद्दर्विहोमेरिष्टंनावयेत् कथमि
तुल्यन्यायाकांक्षास्वरूपनिष्पादनेनैवशाम्यति रावयेप्रवंगोक्षुसंदंशाद्यभावः ततोन्यन्याया
स्वरूपनि कांक्षानेनैवनिवर्त्तनेनतुसर्वथान्तरभावः तस्माद्युक्तेमक्रियाजांगमतिक्रमणमिति न
ष्पादनेनै चेदमवांतरप्रकरणंमहाप्रकरणाद्दलीयःसंदंशापतितानांधर्माणांकेमध्योकांक्षायांप्रधा
व४८ नापूर्वीस्त्रयाजाद्यपूर्वस्यकदित्सुपस्थितेरितिप्रकृतमनुसरामः तत्सिद्धमनयविधस्यप्र
चोदकप्रा करणस्यविनियोजकत्वं तदिदंस्थानादिप्रकरणात्प्रबलंयत्रहिस्थानादंगत्वंतत्रान्यतरस्य
प्तप्राकृतां प्रकारांतरेणनिराकांक्षत्वं नवसाकांक्षेनिराकांक्षेणसंबंधुयोग्यंविनाकांक्षोत्थानेन त्रे
गेनेत्यर्थः तस्यान्यतराकांक्षयायावड्नयाकांक्षारूपप्रकरणकल्पनद्वारावाक्यादिकंकल्पयितु
मारभ्यतेतावत्प्रकरणेनवाक्यादिकंकल्प्यमित्ताविनियोगःक्रियतइतिस्थानात्प्रकरण

स्पर्शनीयत्वम् अनारभ्यविधेरेवनारस्योधर्मोऽभिषेचनीयसन्निधौपठितोऽपिनाभिषेच
नीयस्यांगंतेषांतरंगत्वं च स्यान्नाङ्गत्वेनतुप्रकरणादभिषेचनीयस्याव्यक्तचोदनायोदितत्वे
न ज्योतिष्टोमविकारत्वात्प्राकृतैरेवांगैर्निराकांक्षत्वात् किंतुप्रकरणाद्राजसूयांगं ननु राज
सूयेनस्वाराज्यकामोयजेतेत्यत्रराजसूयशब्दस्यावन्नामधेयत्वादाख्यानपरत्वेऽपिव्याख्यानंवर्ज्जने
तत्रैववर्ज्जते न च दर्शपूर्णमासाभ्यांस्वर्गकामोयजेतेत्यत्रयथादर्शपूर्णमासपदंनामधेयमपि
नाख्यानपरत्वं तत्रहियजेत्याख्यातं अविशेषादेवसर्वान्याकृतानाग्नेयादीन्प्रयाजादींश्चाभि
धातुंसमर्थंदर्शपूर्णमासपदंत्वाग्नेयादीनेववदतिनसर्वानतश्चतदाख्यानपरत्वंतथा।
राजसूयपदमपिकिंनस्यादितिवाच्यं प्रसिद्धेनहिपदेनाप्रसिद्धंनिर्णीयते यथाऽङ्गः परमज्ञा
नसंदिग्धंप्रसिद्धैरपृथक्श्रुतिनिर्णीयतेनिरूढंतुनस्वार्थोपनीयतेइतिदर्शपूर्णमासप
दंचकालनिमित्तंनयागप्रत्वाग्नेयादिसत्यन्निवाकोऽरवगतः अतस्तद्वाचित्वेनदर्शपूर्णमासप २८

पृथगनि
र्णीतश
क्तिकं २=

ज्योतिष्टोमादिप्रोक्ते:२८ स्पर्शविरोधेनिर्णीतशक्तिकं २८

देवसिद्धं न चाग्नेयादीनां वक्तृत्वादस्य द्विवचनांतत्वमनुपपन्नमिति वाच्यं द्विवद्व
चनसिद्धसमुदायद्वयाभिप्रायेणानुपपत्तेः एवं च दर्शपूर्णमासपदस्याग्नेयादिविधिवाक्य
निर्णीते यजेतेत्याख्यातमपि तानेव वदति नहि तदुक्तौ स्वार्थत्यागो न च मिराजसूयपदं स्व
निर्णीतार्थं अतस्तदाख्यातपरतंत्रमेवं तच्चाविशेषात्सर्वेष्टिपशुसोमेषु विद्यते ना तद्
त्यरतंत्रत्वाद्राजसूयपदमपि तानेव वदति न च राजसूयशब्दस्य राजासूयतेयत्रेति व्यु सोमयाग
त्पत्त्या सोमाभिषवनिमित्तत्वात्तस्य च सोममभिषुणोतीति वाक्येन सोमयागेष्वगतत्वात्तद्वा वाचित्वम् ६
चित्वमेव नेष्टिपशुवाचित्वमिति वाच्यं नह्यभिषवणीयादिसोमयागेष्वभिषवः प्रत्यक्षे
ण वाक्येन चोदितोस्ति तद्वाक्यस्य ज्योतिष्टोमस्थत्वात् अतिदेशात्तत्संबंधोवगतः इति चेन्न
अतिदेशस्य फलसंबंधोत्तरकालीनत्वेन राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेतेत्येतद्वाक्यार्था
वगमोत्तरकालीनत्वात् अनेन हि वाक्येन फलसंबंधे वगते पश्चात्कथंभावाकांक्षाया

मतिदेशकल्पनात् अतस्तन्नः प्रागेवैतद्वाक्यार्थो वर्णनीयः तदा चानियतवस्यानवगत
त्वाद्राजसूयपदमसिद्धार्थमेव अतएव राजसूयपदमव्युत्पन्नमश्वकर्णशब्दवदित्यु
क्तं सांप्रदायिकैः एवं चाप्रसिद्धत्वादाख्यातपरतंत्रत्वेन राजसूयपदेनेष्टिपशुसोमयागा
उच्यंते तेच तैस्तैः प्राकृतैर्धर्मैर्निराकांक्षा इतिनुष्ठकरणं चिदेवनादीनां राजसूये विनियो
जकं उभयाकांक्षायाअभावात् नच प्रातिस्विकरूपैर्निराकांक्षेष्वपि न राजसूयत्वेन रू
पेणानैराकांक्ष्यमिति वाच्यं आकांक्षोदये प्रमाणाभावात् किंच प्रातिस्विकरूपैर्याकथं
भावाकांक्षासापिफलसंबंधोत्तरकालं साच राजसूयत्वेनन तु प्रातिस्विकरूपैः राजसूयत्वे
न च फलसंबंधेतन्यभायाः कथंभावाकांक्षाया विदेवनादिभिरेवशांतेरतिदेशकल्पनमेवेनस्या
त् यदि हि सामान्यरूपेण प्रातिस्विकरूपेण च फलसंबंधविधायि वाक्यद्वयं भवेत् तदा तु
ज्येत्याकांक्षाद्वयानुसारेण विदेवनादीनामतिदेशिकानां चांगानां संबंधोनत्वनवकल्प्ति न २९

इष्टित्वप
शुत्वसोम
त्वरूपैः ५८

एताः समिधः उत्पुनाति समिधामुत्पवनेन राजसूयं भावयेदिति वाक्यार्थः ३=

स्मात्प्राकृतैर्धर्मैर्नैराकांक्ष्यात्तु विदेवनादीनां प्रकरणाद्विनियोजकमिति चेन्न सत्यं अन्तरा
वचिदेवनादीनां सांग्रहायिकैः संदंशो दर्शितः राजसूयस्य त्वपुरस्कारेणायं धर्मो विधीयते रा
जसूयायत्तेनात उत्पुनातीत्येवमादयस्तन्मध्ये विदेवनादयः पठ्यन्ते अन्तस्ते सर्वे राजसू
यांगप्रयाजानुवादेन विधीयमाना धर्ममध्ये पठितप्रयाजांगानि क्रमणवत् तस्माद्विदेव
समानदेश नादीनां प्रकरणाद्राजसूयांगत्वमिति युक्तमेव तन्निर्देशः प्रकरणस्य स्थानाद्बलवत्त्वं दृष्टा सा
त्वमित्यर्थः मान्यं स्थानं तद्द्विविधं पाठसादेश्यमनुष्ठानसादेश्यं चेति यथाहुः तत्र क्रमो द्विधा वे
द्यो देशसामान्यलक्षणः पाठानुष्ठानसादेश्याद्विनियोगस्य कारणमिति स्थानं क्रम
श्चेत्यनर्थान्तरं पाठसादेश्यमपि द्विविधं यथासंख्यपाठः सन्निधिपाठश्चेति तत्रैं
द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् वैश्वानरं द्वादशकपालमित्येवं क्रमविहितेष्विन्द्रा

किंभावाकांक्षायाम् ५=

ग्नीरोचनादिवृड्न्यादीनां याज्यानुवाक्यानां मंत्राणां यथासंख्यं प्रथमस्य प्रथमं द्वितीयं द्वि
तीयस्येत्येवं यो विनियोगः स यथासंख्यपाठात् प्रथमपठितमंत्रस्य हि कैमर्थ्याकांक्षा
यां प्रथमतो विहितं कर्मैव प्रथममुपतिष्ठते समानदेशत्वात् यानि तु वैकृतान्यंगानि
प्राकृतांगानन्तुवादेन विहितानि संदंशापतितानि तेषां विकृत्यर्थं त्वस्यैव प्रथमतो विहितः
सन्निधिपाठात् तेषां हि कैमर्थ्याकांक्षायां फलवद्विकृत्यपूर्वमेव नाम्नातेन संबध्यते

उपस्थितत्वा देव ६=

उपस्थितत्वात् अत एव तेषु न विश्वजिन्न्यायावतारः स्वं तेन फलार्थत्वे विकृतिसन्नि
धिपाठानर्थक्यापत्तेः श्वपशुधर्माणामग्नीषोमीयार्थत्वमनुष्ठानसादेश्यात् औपवस
थ्ये हि अग्नीषोमीयः पशुरनुष्ठीयते तस्मिन्नेव दिने ते धर्माः पठ्यन्ते अतस्तेषां कै
मर्थ्याकांक्षायामनुष्ठेयत्वेनोपस्थितं पश्वपूर्वमेव नाम्नातेन संबध्यते अतोऽनुक्रम ३०

नियोजनोपाकरणादीनाम् ३= पशु ३=

समीपपा[illegible]

धर्माणाम्१=   ज्योतिष्टोमस्य४=

अ०प०२= अनुष्ठानसादेश्यात्तैरर्थवत्त्वं तेषां न च याव सादेश्यादेव तत्किं न स्यादिति वाच्यं अग्नीषोमी
यस्य पशोः क्रयसन्निधौ पाठात् न च क्रयसन्निधौ तस्य पाठेन तदनुष्ठानमपि तत्स्यादिति क्रयसन्नि
वाच्यं सत्यवद्भिरेव तस्य पशुरौपवसथ्येऽहन्यालभ्य इति वचनात्तदनुपपत्तेः न च स्था धावनुष्ठा
नात्यकरणस्य वलीयस्त्वेन पशुधर्माणां ज्योतिष्टोमार्थत्वमेव किं न स्यादिति वाच्यं तस्य नानुपप
सोमयागत्वेन पशुधर्मग्रहणे अयोग्यत्वात् अत आनर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं व- त्तेः३=
लावत्त्वमिति न्यायात्स्थानात्पशुयागार्थत्वमेव धर्माणामुक्तं न च तेषां तदर्थं तत्प्रकरणा
देव किं न स्यादिति वाच्यम् अग्नीषोमीयकथंता नाकांक्षायाः क्रीतोपकारैः प्राकृतध
र्मैरेवोपशान्तत्वात् सहि सान्नाय्ययागप्राकृतिकत्वमनयोः पशुपवनवत्त्वसामान्यात्
तदुक्तं सान्नाय्यं वा तत्प्रभवत्वादिति सान्नाय्यं दधिपयसी तत्पशुयागः पयोयागप्राकृति

वाकारोऽवधारणार्थः१= पशुयागः२=

कः साक्षात्प्रयुक्तत्वात् अतश्चोदकप्राप्तैस्तद्धर्मैर्निराकांक्षत्वान्न पशुयागे धर्मा
णां प्रकरणं विनियोजकं किंतु स्थानमेवेत्तदेवं निरूपितः संक्षेपतः स्थानविनियोगः
तत्र समाख्यातः प्रबलं स्थानं विनियोगे हि पदार्थयोर्देशसामान्यलक्षणः संबंधः प्रत्य
क्षः समाख्याविनियोगे तु संबंधो न प्रत्यक्षः पदार्थयोर्भिन्नदेशत्वात् न च समासंबंधवा
चिका यौगिकानां शब्दानां इत्युक्तं वाचकत्वेन संबंधावाचकत्वात् तथापि समाख्यासा
संबंधवि शेष ४= मान्यसंबंधवाचिका [illegible] न विशेषवाचिका वा नाद्यः न ह्यतो प्रयोजनाभावात् सर्वयौगि व्यावर्तकत्वा भावात् ४=
कशब्दानां पर्यायत्वापत्तेश्च द्वितीये विशेषसंबंधिनो वाच्यो नह्यंतरेण संबंधविशेषाभावा
सम्बन्धिरत् त् तत्प्रतिपत्तिमंतरेण तत्प्रतिपत्तेश्च अतश्चावश्यं संबंधिवाचकत्वं समाख्याया वक्त सम्बन्धिद्र व्यम् २=
व्यं तथा च न संबंधवाचकत्वं संबंधिविशेषस्यैव वाक्यार्थप्रतिपत्तिन्यायेन तत्प्रतिपत्तिसं ३१

सम्बन्धाप्रतिपत्तेः २= उक्तविधया सम्बन्धवाचकत्वाभावात् २=

तिपx१ — सम्बन्धप्र० १=

श्रुत्यलभ्पे १=
सम्बन्धेपिशक्तिकल्पनेगौरवात् १=

नचैतत्रशक्तिकल्पनेगौरवात् यथाहुः सर्वत्रयौगिकैःशब्दैर्द्रव्यमेवाभिधीयते
नहिसंबंधवाचित्वंसंभवत्यतिगौरवात् १ तथापाकंतुपचिरेवाहकर्त्तारंप्रत्ययस्त
था पाकयुक्तःपुनःकर्त्तावाच्योनैकस्यकस्यचिदिति तथाचनसमाख्यासंबंधवाचि
काहोतृचमसइत्यादिकानुवेदकीसमाख्यानिषादस्थपतिशब्दवत्तत्षष्ठ्यर्थसंबं
धवाचिका नापिवाक्यवद्बोधिकातस्याःपदत्वेनाप्रमाणत्वात् पौरोडाशिकमित्या
दिसमाख्यास्तुतिङन्ताः लौकिकत्वेनपुरुषप्रत्ययसापेक्षत्वात् कांडगोचरत्वेन
तत्तत्पदार्थगोचरत्वाच्च कांडवाचकत्वमपिनकांडत्वेनकिंतुपौरोडाशिकत्वादि
नैवनतुपैकहायनीशब्दोद्रव्यवाचकोपिगोत्वेनतद्ददातिकिंतर्ह्येकहायनीत्वेनैवस्या
नचविनियोगेनुपदार्थयोर्विशेषणपुरस्कारेणैवसंबंधःप्रत्यक्षप्रमाणप्रतीयन्तः अ
गोद्रक्षम्र २=

समाख्यास्थले ३= स्थानस्थले ३=

तस्य समाख्यामुपलभ्य तन्ननमनयोः पदार्थयोः संबंधोस्तीति यावत्कल्प्यते तावत्स्थल
स्तवनिपन्नेन संबंधेन परस्परमाकांक्षानुमावेच संबंधानुपपत्तेः कल्पितसंबंधे
न च यावदितरत्राकांक्षादिकल्प्यते तावदत्राकांक्षया वाक्यादिकल्पनया विनियो
गः क्लृप्त इति सिद्धं स्थानस्य समाख्यातः प्राबल्यं अत एव शुंधनमंत्रस्य सान्नाय्यपा
त्रांगं याग्रसादेश्यान्न पौरोडाशिकसमाख्यया पुरोडाशपात्रांगमिति समाख्या यौगि
कः शब्दः सा च द्विविधा वैदिकी लौकिकी च तत्र होतृचमसभक्षणांगत्वं होतृचमस
इति वैदिक्या समाख्यया आध्वर्यवस्तत्तत्पदार्थांगत्वं लौकिक्या आध्वर्यवमिति समाख्यये
ति संक्षेपः तदेवं निरूपितानि संक्षेपतः श्रुत्यादीनि षट्प्रमाणानि एतत्सहकृतेन
विनियोगविधिना समिदादिनिरूपकः प्रत्ययः शीर्षणां मासामन्यांगमजेते त्येवंरूपाणि यानि ३२

विनियुज्यंतेतान्यंगानि तानि द्विविधानि सिद्धरूपाणि क्रियारूपाणि चेति त
त्रसिद्धानि जातिद्रव्यसंख्यादीनि तानि च दृष्टार्थान्येव क्रियारूपाणि च द्विविधा
नि गुणकर्माणि प्रधानकर्माणि चेति एतान्येव संनिपत्योपकारकाण्यारादुप
कारकाणीति चोच्यंते तत्र कर्मांगद्रव्याद्युद्देशेन विधीयमानं कर्म सन्निपत्योप
कारकं यथावघातप्रोक्षणादि तच्च दृष्टार्थमदृष्टार्थं दृष्टादृष्टार्थं च = दृष्टार्थम
घातादि अदृष्टार्थं प्रोक्षणादि दृष्टादृष्टार्थं पशुपुरोडाशयागादि तद्धि द्रव्यत्या दृष्टादृष्टार्थं=
गांशेनादृष्टं देवतोद्देशेन च देवतास्मरणं दृष्टं करोति इदमेवार्थिकर्मेत्युच्य
ते तच्च सन्निपत्योपकारकं द्विविधं उपयोक्ष्यमाणार्थमुपयुक्तार्थं चेति तत्रा
वघातप्रोक्षणाद्युपयोक्ष्यमाणार्थं व्रीहीणां यागे उपयोक्ष्यमाणत्वात् प्रतिपत्तिक

निष्कासः स्वामिद्वात्कृतशेषः ३=

निर्वापस्य ४= निष्कासार्थत्वम् ४= निरादरता १=

५२ ५६

मेडामदत्तगाद्युपयुक्तपुरोडाशसंस्कारकं उपयुक्तस्याकीर्णकं तन्निवर्तकं कर्मप्रति
पत्तिकर्म उपयुक्तसंस्कारार्थं च कर्म उपयोस्यमानसंस्कारार्थाद्दुर्बलं उपयुक्तापेक्षया
उपयोस्यमानो ऽत्यादरात् अत एव प्रापणी निष्कासेऽरयनीयमनुनिवर्तनीयमिति
त्वं निष्कासस्य निर्वापार्थत्वं न तु तस्य तदर्थत्वं निष्कासस्योपयुक्तत्वादित्युक्तमेकाद
शे नत्वसन्निपत्योपकारकमाराद्उपकारकाद्बलीयः न ... न्यवघातादिनामन्नबलु
वलीयः तस्य दृष्टार्थत्वात् आराद्उपकारकस्य चा ... दृष्टार्थत्वात् दृष्टे च संभव
त्यदृष्टार्थस्यान्याय्यत्वात् ब्रीह्यवघातादिसंनिपत्योपकारकं तु कथं बलीय उभयोरदृष्टा
र्थत्वाविशेषात् किंच आराद्उपकारकं साक्षात्प्रधानांगं तस्यान्योद्देशेनाविधानात् स
न्निपत्योपकारकं त्वंगांगं कर्मांगद्रव्याद्युद्देशेन विधानात् अंगांगापेक्षया च साक्षात् २२

अंगगुणस्येष्ट्यादेः पर्वसंबंधस्य प्रधानसोमयागे पर्वसंबंधेन विरोधे सोमयागरूपप्रधानसंबंध
एवादर्तव्यः तादर्थ्यात् प्रधानार्थत्वात् अतएव न्यायप्राप्तकालसंबंध इष्ट्यादौ न कल्प्यते इति गु
णोत्त्वन्यायप्राप्तकल्पनेत्यस्यायं वार्थः १८ कालपर्वसंबंधः ३

इत्यंग वलीयः अंगगुणविरोधे च तादर्थ्यादिति न्यायात् अत एव यदिष्ट्या पशुना सोमेन
यजेत सोमावास्यायां पौर्णमास्यां वा यजेतेत्यविशेषेण विधानेपि पर्वानुग्रहः सोमयागस्ये
व क्रियते न तु दीक्षणीयादेः अतः कथं सन्निपत्योपकारकस्य वलीयस्त्वं उच्यते सत्य
प्यदृष्टार्थत्वाविशेषे सन्निपत्योपकारकमारादुपकारकाद्वलीयः सन्निपत्योपकारके
हि कर्मणि उपकार्योपकारकयोर्व्रीहिप्रोक्षणयोः संबंधो वाक्यक्लृप्तः उपकारमात्रं तु
कल्प्यं आरादुपकारकस्थले तु दर्शपूर्णमासप्रयाजयोः संबंधः कल्प्य उपकारोपि
किंच आरादुपकारकस्थले हि प्रकरणं विनियोजकं इतरत्र तु व्रीहीन्प्रोक्षतीति वा
क्यमेव व्रीहिपदेनापूर्वसाधनत्वलक्षणां कृत्वा क्रतोर्विनियोजकमिति वलीयस्त्वं यथो
क्तमंगगुणविरोधे तादर्थ्यादिति न्यायेनाङ्गवैगुण्यमिति तत्र सत् न हि व्रीह्यादिदृष्टेन वि

व्रीहीन्प्रोक्ष तीति वाक्यं ५=

इष्टिपशुसो मानां दर्शपू र्णमासरूप कालसंबंध विधानस्या विशेषेपी त्यर्थः २=

व्रीह्याद्यर्थम् ९= वनस्पतेः शतवल्शो विरोहेत्याव्रश्चने जुहोतीति विहिता
गुणोपर्वानुग्रहः ५= स्याएवाकृतिः ६=

धीयमानं प्रोक्षणादि न स्वर्थं भवति तत्स्वरूपेऽनर्थक्यात् किंतु तत्संस्कारद्वारा
क्रत्वर्थत्वमेव सन्निपत्योपकारकाणामन्यत्र्यपूर्वप्रयुक्तत्वस्य व्यवस्थापितत्वात् अ
तएव त्रिविधमप्यंगजातं क्रत्वर्थमेवेति नांगगुणविरोधन्यायावतारः दीक्षणीयादेः
पर्वानुग्रहस्तु दीक्षणीयाद्यर्थ एव तस्य तदपूर्वप्रयुक्तत्वात् अतोऽप्रयुक्तं साक्षात्प्रयोगानं
गेन प्रधानपर्वानुग्रहेण स बाध्यत इति नासिद्धं संनिपत्योपकारकस्याराडुपकार
काद्बलीयस्त्वं अनेन च स्थाणोस्याग्नावाहुतिं जुहोतीति विहितायाः स्थाणावाहुतेर्यूपव्रश्च
सं. नस्थाणुद्वारा भूयस्त्वाद्गण्याश्चेव दन्तधारितायाः स्वजः श्रुचि इदं श्रानिधानमिव देवदत्तसं
स्कारार्थत्वं तस्याम्याहुतिरारादुपकारकेऽप्युक्तं दर्शमइत्तिरिक्त इत्याद्यनुदिष्टपके
वलं विधीयमानं कर्मारादुपकारकं यथा प्रयाजादि तदेवं निरूपितं त्रिविधमप्यंगम्॥ - २४

अपूर्वप्रयुक्तत्वमाह नहीति २=

पु२ फलस्य ३= फलप्रयुक्तत्वमेद ६= आनर्थक्यमाह तदन्तरेणेति १=

अङ्गजातस्य २=

अङ्गानाम अपूर्वप्रयुक्तत्वे ३= गात् नत्वेनयागस्वरूपप्रयुक्तं स्वरूपे आनर्थक्यात् तदन्तरेणापि तत्सिद्धेः किं त्वपू
र्वप्रयुक्तमेव न हि तदन्तरेणापूर्वं न वनोत्यत्र किंचित्प्रमाणमस्ति न स्यादस्यार्थत्वात् नतु यागस्वरूपे ४=
न यैवं प्राधान्यादस्यास्ति तत्फलप्रयुक्तत्वमेव किं न स्यादिति वाच्यं फलस्याभावनायां न ४+
यागस्य करणत्वात् अङ्गानां करणानुग्राहकत्वात् न तदर्थत्वं तदेन तत्र चायं कप्रत्र यागार्थत्वे ८=
अङ्गेन ५= सक्तौ तेन योगेन स्वापूर्वमेवोपस्थाप्यते सन्निकर्षाद् इतरणी यादिग्रहे नैव न तु पूर्वं न तु स्वत्वं फल
फलमुपस्थाप्यते विप्रकर्षात् अतो न तत्प्रयुक्तत्वमङ्गानां अतएवाग्नेयस्यैव विषये देवता
रणांत्वेति मंत्रो विकृतावूहितव्य इत्युक्तं न त्वमे फलदेवतयोरूह्यत्वं फलप्रयुक्तत्वे तु सो विषये च ऊ
र्यादि विकृतिषु स्वर्गरूपफलाभावान्मंत्रोऽनवबद्धत्वेन नैरपेक्ष्यो हि तत्र्यः स्यादिति नास्ति हो भवतीत्य
दमंगानामपूर्वप्रयुक्तत्वानुपपन्ने रपूर्वप्रयुक्तत्वे न चापि सन्निपत्योपकारकाणाम् र्थः ४=
अदेवतादिसंस्कारद्वारा यागस्वरूपे उपयोगात् स्वरूपार्थत्वं अतएवोपधर्माव

घातादीनामाज्यप्रहरन्ति: तेषामाग्नेयापूर्वप्रयुक्तत्वात् आज्यस्य च तदर्थत्वाभावादित्युक्तं
द्वितीये आराद्उपकारकाणां तु स्वरूपेणैव प्रयोगान्तमापूर्वार्थत्वं तत्रोत्पन्नापूर्वस्य याग
स्वरूपानुष्ठानानंतरमेवोत्पद्यमानत्वात्सन्निपत्योपकारकाणां पूर्वांगानां तेदुत्पन्नानु
पयोग: उत्तरांगानां तु तत्स्थितानापुपयोग: परमापूर्वस्य तु सांगप्रयोगानुष्ठानानंतरमेवो
त्पद्यमानत्वात् सर्वेषामाराद्उपकारकाणां तेदुत्पन्नोपयोगबहिर्भूतस्य तु तत्स्थितानापु
पयोग: यथा बृहस्पतिसवस्य वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेतेति वाजपेयोत्तर
कालत्वसंगतेन विहितस्य वाजपेयापूर्वस्थितानापुपयोग: तस्य भागेवोत्पन्नत्वादित्युक्तं वाजपेयापूर्वस्य ४=
चतुर्थे तस्मिंद्ध सर्वयागानामपूर्वार्थत्वं षष्ठ्यन्तमनुसरामः तदेवं निरूपितः संक्षे
पतः विनियोगविधिः प्रयोगप्राशुभावबोधको विधिः प्रयोगविधिः स चांगवाक्यैकवा
क्यतामापन्नः प्रधानविधिरेव स हि सांगं प्रधानमनुष्ठापयच्चिलंबे प्रमाणाभावात् २५

अविलंबापरपर्यायंप्रयोगप्राशुभावंविधत्ते नचविलंबवदविलंबेपिक्रियमाणानां
चइतिवाच्यं विलंबेप्यंगप्रधानविध्येकवाक्यावगततत्साहित्यानुपपत्तिः एकस्य
तेनहिविलंबेनक्रियमाणयोः पदार्थयोः सहकृतमितिसाहित्यंव्यवहरंति नचैवं
साहित्यानुपपत्त्यासांगस्यसमानकालत्वमेवस्यान्नतुविलंबः अव्यवधानेनपूर्वो
त्तरकालक्रियमाणपदार्थयोरविलंबेनकृतमितिव्यवहारादितिवाच्यं अनेक नतुसहकृत
पदार्थानामेकस्मिन्कालेनुष्ठानानुपपत्तेः नचतावत्कर्तृसंपादनानुष्ठानं किंतस्मा मितिशेषः ५=
दिवाच्यं तस्यैतस्ययज्ञक्रतोश्चत्वारऋत्विजइत्यादिनाकर्तृणांनियतत्वात् तस्मादं
गवाक्यैकवाक्यतामापन्नः प्रधानविधिरेकवाक्यावगततत्साहित्यविरुद्धक्रमवि
धयारककालानुष्ठानानुपपत्तेरविलंबंविधत्त इतिसिद्धंप्रयोगप्राशुभावबोधकोवि

वितति र्नकृषु
पौर्वापर्य
द्वयोरितिन
पोनरुक्त्य
ग्र४=

धिः प्रयोगविधिरिति सचाविलंबेनियतेक्रमे आश्रियमाणेभवति अन्यथाहिकिं
मेतदनंतरमेतत्कर्त्तव्यमेतदनंतरंवेतिप्रयोगविलंबापत्तेः अतःप्रयोगविधिरेवस्व
विधेयप्रयोगप्राशुत्वावसिध्यर्थंनियतंक्रममपिपदार्थविशेषणतयाविधत्ते न
त्रक्रमोनामविततिविशेषःपौर्वापर्यरूपोवा तत्र [illegible] वषट्प्रमाणानिश्रुत्य
र्थपठनस्थानमुख्यप्रवृत्याख्यानि तत्रक्रमपरंवचनंश्रुतिः तत्द्विविधंकेवलक्र
मपरंतद्विशिष्टपदार्थपरंवेति तत्रवेदंकृत्वावेदिंकरोतीतिकेवलक्रमपरंवेदि
करणादेर्वचनांतरेणविहितत्वात् वषट्कर्त्तुःप्रथमभक्षइतितुक्रमविशिष्ट
पदार्थपरं एकस्यसरत्वानंमनयेननत्वानवारेनक्रम ॥ ॥॥॥

एकवाक्यता १=

२६

मात्रस्य विधातुमशक्यत्वात् सेयं श्रुतिरितरप्रमाणापेक्षया बलवतीति तेषां वचनं केवलं न द्वारा क्रमस्य प्रमाण
त्वात् अत एवाग्निचित्स्य पाठक्रमेण नवमस्थाने ग्रहणप्रसक्तौ अग्निचितो दशमो ग्रहस्तेइति वचनाद्दशम
स्थाने ग्रहणमित्युक्तं यत्र प्रयोजनवशेन निर्णयः स आर्थक्रमः यथाग्निहोत्रहोमयवागूपाकयोः॥
अत्र हि यवाग्वा होमार्थत्वेन तत्पाकः प्रयोजनवशेन पूर्वमनुष्ठीयते स चायं पाठक्रमाद्बलवान् यथा
पाठं ह्यनुष्ठाने तु प्रयोजनबाधः अदृष्टार्थत्वं च स्यात् न हि होमानंतरं क्रियमाणस्य किंचिद्दृष्टं प्रयो
जनमस्ति पदार्थबोधकवाक्यानां यः क्रमः स पाठः तस्माच्च पदार्थानां क्रम आश्रीयते येन हि क्रमेण
वाक्यानि पठितानि तेनैव क्रमेणाधीतानि अर्थप्रत्ययं जनयंति यथार्थप्रत्ययं च पदार्थानामनुष्ठाना
ते स च पाठो द्विविधो मंत्रपाठो ब्राह्मणपाठश्चेति तत्राग्नेयाग्नीषोमीययोस्तन्नदृज्यानुवाक्यक्रमाद्यः

२२ क्रमः आम्नायते स मंत्रपाठक्रमः स चायं मंत्रपाठो ब्राह्मणपाठाद्बलवान् अनुष्ठाने ब्राह्मणवाक्यापेक्षया
मंत्रवाक्यस्यांतरंगत्वात् ब्राह्मणवाक्यं हि प्रयोगाद्बहिरेवेदमेवं कर्त्तव्यमित्येवमवबोधकत्वेनार्थमितिन
पुनः प्रयोगकाले व्याप्रियते मंत्राः पुनरनन्यप्रयोजनाः प्रयोगसमवेतार्थस्मारका इति वक्ष्यमाणत्वेना
नुष्ठानक्रमस्य स्मरणक्रमाधीनत्वात् क्रमस्य च मंत्रक्रमाधीनत्वादंतरंगो मंत्रपाठ इतरस्माद्बलव
त्त्ववान् अतएवाग्नीषोमीयपशौ ब्राह्मणपाठादावग्नीषोमीयानुष्ठानं पश्चादग्नेयानुष्ठानमित्येवं क्र
दो.१ मं बाधित्वा मंत्रपाठादाग्नेयानुष्ठानं पश्चादग्नीषोमीयस्येत्येवं क्रमः स्मृतं प्रयोजनांतरमिति प्रयोजयति
तन्नूनपातं यजतीत्येवं विधायकवाक्यक्रमाद्यः क्रमः स ब्राह्मणपाठक्रमः अतएव पशुविब्राह्मणवाक्या
न्यर्थविधापकत्वान्नानि तथाविधप्रयोजनांस्मारकांतरस्याभावानान्येवस्मारकत्वेन स्वीक्रियंते तथा चैपे

पतंवापस्तम्बेन ... कुर्वंति ... फल ... इति ... मनः ... मित्रं ... लसं
मित्रवद्धिः ...

मात्रस्य विधातुमशक्यत्वात् सैवं श्रुतिनिरतरपेक्षमाणोपेक्षया बलवतीति पाठवच्चैकत्वेन द्वारा क्रमप्रमाण
त्वात् अत एवाग्निहोत्रस्य पाठक्रमेण द्वितीयस्थाने ग्रहणप्रसक्तौ अग्निहोत्रं दशमाग्रहणे इति वचनाद्दशम
स्थाने ग्रहणमिष्यते यत्र प्रयोजनवशेन निर्णयः स आर्थः क्रमः यथाग्निहोत्रहोमयवागूपाकयोः॥
अत्र हि यवागूपाकाद्धोमार्थत्वेन तत्पाकः प्रयोजनवशेन पूर्वमनुष्ठीयते स चायं पाठक्रमाद्बलवान् यथा
पाठस्यानुष्ठाने तु प्रयोजनबाधः अदृष्टार्थत्वं च स्यात् न हि होमानन्तरं क्रियमाणस्य किंचिद्दृष्टप्रयो
जनमस्ति पदार्थबोधकवाक्यानां यः क्रमः स पाठः तस्माच्च पदार्थानां क्रम आश्रीयते येन हि क्रमेण
वाक्यानि पठितानि तेनैव क्रमेणाधीतानि अर्थप्रत्ययं जनयन्ति यथार्थप्रत्ययं च पदार्थानामनुष्ठाना
ते स च पाठो द्विविधो मन्त्रपाठो ब्राह्मणपाठश्चेति तत्राग्नेयाग्नीषोमीययोस्तत्तद्याज्यानुवाक्याक्रमाद्यः

ब्राह्मणवाक्यानां कर्मस्मारक प्रयोगेऽनुष्ठेयत्वं तत्कर्म ३=
त्वस्वीकारापत्तेः ५= तत्सिद्धमित्यपि पाठः १=
मंत्राणाम् ४= नतु मंत्रपाठक्रमात् २= क्रमादि २=

न क्रमेणाम्नातानि तेनैव क्रमेणार्थस्मरणं जनयन्तीत्युक्तं तेनैव क्रमेण तेषामनुष्ठानमिति तेन प्रया
जानां ब्राह्मणपाठक्रमात् क्रम इति न तु प्रयाजेषु प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वं विधायकत्वेन हृतार्थानां ब्रा
ह्मणवाक्यानां किमिति स्वीक्रियते प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वं पाठ्यानां मंत्राणामाग्नेयादिष्विवात्रा
पि सत्वात् न चैतेषां देवतास्मारकत्वात्कर्मस्मारकत्वेन ब्राह्मणवाक्यं स्वीक्रियतेऽतिवाच्यं आग्नेयादि
ष्वपि कर्मस्मारकत्वेन तत्स्वीकारापत्तेः न चेष्टापत्तिः तथा सति ब्राह्मणपाठान्मंत्रपाठस्य बलीयस्त्वं न स्या
त् तद्बलीयस्त्वं हि मंत्राणां प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वमितरस्य तदस्मारकत्वमेवानुपादि च कर्मस्मारकत्वं ब्रा ब्राह्मणस्य ३=
स्वीक्रियते ह्मणवाक्यस्यं तेहि प्रधान(कर्म)स्मारकत्वेन ब्राह्मणवाक्यस्यान्तरंगत्वादंगमस्तु देवतास्मारकत्वेन मंत्राणां बहिरंग
त्वान्मंत्रपाठाद्ब्राह्मणपाठस्यैव बलीयस्त्वं स्यात् तथा च मंत्रतस्तु विरोधे स्यादिति पांचमिकाधिकरणवि

मंत्रब्राह्मणयोर्विरोधे मंत्रतः क्रमः स्यादिति सूत्रार्थः १=

पाञ्चमाधिकरणे १= प्रयाजीयमंत्रपाठस्य ४= सिद्धान्तीशंकते अथेति १=
स्य प्रयोगानुष्ठेयकर्मविरुद्धक्रमबोधकत्वात् ४=

२ रोधः तत्र हि ब्राह्मणपाठे मंत्रपाठस्य बलीयस्त्वादाग्नेयानुष्ठानं पश्चादग्नीषोमीयस्येत्युक्तं अथो

तत्रापिहि त्पादिषु याज्यामंत्राणां एवं देवताप्रकाशनद्वारा कर्मप्रकाशकः स्यन्नमानद्ब्योर्हि श्यत्वरूपत्वाद्देवतात्व अभ्यासा

याज्यामं स्येति चेन्न तुल्यं प्रयाजेषु याज्यामंत्राणां देवताप्रकाशनद्वारा कर्मप्रकाशकत्वात् क्रमो मंत्रपाठादेव स्या त् कर्म्मभे

त्रदेवताप्र त् ननु ब्राह्मणपाठक्रमात् न च मंत्रपाठस्यान्यादृशत्वात् प्रयाजक्रमो ब्राह्मणपाठक्रमादेवेति वाच्यं अ दः स्यादिय

काशकाः न्यादृशत्वे तस्य क्रमस्यानुष्ठाने स्यात् मंत्रक्रमस्य बलीयस्त्वात् अभ्यासाधिकरणे च बातिकहता क्र स्मिन्नधि-करणे ५=

प्रयाजेषु मा विनियुक्ते लिंगमंत्रवर्णित्वादिना प्रयाजेषु याज्यानां मंत्राणां क्रमविनियोग उक्तं न च मे पितं त्वरले इति

देवतायाः समिधोग्नि याज्यस्य मंत्रिस्यादिभिः क्रमप्रकरणैः ब्राह्मे मंत्रे देवतागुणत्वेन समर्थितस्त्युक्तं मंत्राणाम

मांत्रवर्णि न्यादृक् कर्मत्वेन तदनुपपत्तिः स्यात् तत्कथं प्रयाजेषु ब्राह्मणपाठक्रमाक्रमस्तु उच्यते सत्यमेतत् तथापि

कत्वात् त न तु प्रयाजेष्वित्यारभ्य ॥ कर्म्मतु मुख्यत्वेनेति शेषः २२=

याच प्रयाजेषु ३४ ब्राह्मणपाठक्रम इति तयानं पर्वपक्षः २=

यदिप्रयाजादिषु मंत्राणां प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वं न स्यात् तदा तत्र ब्राह्मणेनैव पाठक्रमः स्यादितिचिंतयां ४=१ प्रयोगसमवेतार्थस्मारकता ३= अर्थविधानं २= सति पक्षे त्वमेतदित्य

यत्रार्थस्मारकामंत्रानसंसेवयथात् स्मीविहितेषु कर्मसुतेषां क्रमो ब्राह्मणपाठक्रमात् तत्रतेषामेवप्रयोग स्यात् ४=

समवेतार्थस्मारकत्वं [illegible]भ्यामावात् प्रयाजहुरर्थवादचरणैर्वार्तिककाराः प्रयाजादिवाक्यान्यर्थसमर्पकचरि

तार्थानि स्वरूपसंस्पर्शस्यपिप्रयोजनं न प्रतिपद्यंतइति तस्मात्समंत्रकेमेणापाठक्रमो मंत्रपाठात्

क्रमं मंत्रकपाठक्रमस्तु ब्राह्मणपाठक्रमादेवेतिदिक् प्रवृत्तौ नानादेशानां पदार्थानां विहितानामेव च नादे

कस्मिन्देशे अनुष्ठानेकर्तव्ये यस्मिन्देशे अनुष्ठीयंते तत्र यस्य प्रथममनुष्ठानं इतरयोस्तु पश्चादयं पंक्तिक्रमः तस्या

नेक्रमः स्थानंनामोपस्थितिः यस्मिन्हि देशे अनुष्ठीयंते तत्र सर्वतत्रैव पदार्थस्तत्र स एव प्रथममुपस्थितो भवतीति

एकं तस्य प्रथममनुष्ठानं अत एव साद्यस्क्रा ग्नीषोमीयसवनीयानुबंध्यानां सवनीयानुदेशे सहानुष्ठानेकर्तव्ये

आदौ सवनीयपशोरनुष्ठानं तस्मिन्देशे अग्निर्यहणानंतरं सवनीयस्यैव प्रथममुपस्थितेः इतरयोस्तु पश्चा

तु प्रयाजोदाहरणात् क्वाचित्तेया तत्र ब्राह्मणवाक्यानां प्रयोगसमवेतार्थस्मारके २४

प्रयाजादिषु ५= एकदिवससाध्ययागेर स्क्रर

सवनीयादेशे

पंचत्वर्विससाधेय १ = प्रधानं सोमयागः ४ =

प्रत्यक्षचोदनाचोदितं
देवतासाहित्यात् २ =

सह ३

३ त तथाहि ज्योतिष्टोमे त्रयः पशुयागाः अग्निषोमीयः सवनीय आनुबंध्यश्चेति तेनैवाभिवदेशा अग्निषोमीय औ
पवसथ्ये हि सवनीयः सुत्याकाले आनुबंध्यः सुत्यांते स्वांते साद्यस्क्रो नाम सोमयागविशेषः सचाव्यक्तत्वाज्ज्यो
तिष्टोमयागविकारः अत्रैते त्रयः पशुयागाः सद्यस्कोदके आम्नातास्तेषां चात्र साहित्यं सूक्तं पशूनालभेतेति
पंचदिने ४ = सा हि स्व सवनीयदेशे तस्य प्रधानप्रस्तावत्तेः स्थानातिक्रमसामर्थ्याच्च सवनीयदेशेऽनुष्ठाने क्रियमाणे
अग्निषोमीयानुबंध्ययोः स्वस्व स्थानातिक्रममात्रं भवति अग्निषोमीयदेशे तु अनुष्ठाने सवनीयस्य स्व
स्थानातिक्रममात्रं आनुबंध्यस्य तु स्वस्थानातिक्रमः एवमानुबंध्यदेशे अग्निषोमीयस्यापि द्वयोः
[struck out] तथा च सवनीयदेशे सर्वेषामनुष्ठाने कर्तव्ये सवनीयस्य प्रथममनुष्ठानं आश्विनग्रहणा
नंतरं हि सवनीयदेशं प्रकृतौ आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता रशनया पालाशं यूपं परिवीयाग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरो

स्वस्थानाति
तिक्रमः
सवनीय
स्थानाति
क्रमः
तिराव: ३ =

सवनीयस्थानातिक्र ३ सवनीयस्थानातिक्रमः २ ... क्रियमाणे

तेषामंगानां

नीत्याश्विनग्रहणानंतरं स्यविहितत्वात् तथा च साद्यस्क्रेप्याश्विनग्रहणे हुते सवनीयपशोरुपयुक्तः तस्य स्थाना
त्प्रथममनुष्ठानमितरयोस्तु पश्चादित्युक्तं प्रधानक्रमेणांगक्रम आश्रीयते समुच्चये क्रमः येन हि क्रमेण प्र
धानानि क्रियंते तेनैव च क्रमेण तेषामंगानि अनुष्ठीयंते तदा सर्वेषामंगानां स्वैः प्रधानैस्तुल्यम् व्यवधा
नं भवति मुख्यक्रमेण तु अनुष्ठाने केषांचिदंगानां स्वैः प्रधानैरत्यंतमव्यवधानं अन्येषामत्यंतमव्यवधानं स्या
त् तच्चायुक्तं प्रयोगविध्यवगतसाहित्यबाधापत्तेः अतः प्रधानक्रमोपि अंगक्रमे हेतुः अत एव प्रयाजशे मुख्यक्रमे
प्रयाजशेषस्य= षेणादौ आग्नेयहविषोभिघारणं पश्चादैंद्रस्य दध्नः आग्नेययागैंद्रयागयोः पौर्वापर्यात् अत्र हि दध्नोरभि णांगक्रमे
घारणयोः स्वेन स्वेन प्रधानेन तुल्यमेकांतरितं व्यवधानं भवति आग्नेयहविरभिघारणाग्नेययागयोरैंद्र क्रियमाणे
यागहविरभिघारणेन व्यवधानात् ऐंद्रयागहविरभिघारणेंद्रयागयोः आग्नेययागेन व्यवधानात् अ ऐंद्र=

पुरोडाशस्य=

दष्टं:१ दर्ष्टः१८

५ तस्मादाग्नेयहविरभिघारणं तत ऐन्द्रहविषस्तत आग्नेययागस्तत ऐन्द्रो याग इत्येवं क्रमो मुख्यक्रमात्सिद्धो
भवति यदि त्वादावैन्द्रहविषोभिघारणं तत आग्नेयस्य क्रियते तदा याज्यानुवाक्याक्रमवशादादावाग्नेय
स्यानुष्ठानादाग्नेययागतदङ्गहविरभिघारणयोरत्यन्तमव्यवधानमैन्द्रयागतदङ्गहविरभिघारणयो
स्त्वत्यन्तव्यवधानं स्यात्तच्चायुक्तं अतो मुख्यः प्रधानविशेषणाभिघारणस्य मुख्यक्रमाक्रम इति स चायं
मुख्यक्र माधीनाग क्रमः५२ मुख्यः क्रमः पाठक्रमात् दुर्बलः मुख्यक्रमो हि प्रमाणान्तरसापेक्षप्रधानक्रमप्रतिपत्तिसापेक्षतया विलं
बित प्रतिपत्तिकः पाठक्रमस्तु निरपेक्षस्वाध्यायपाठक्रमात्तत्सापेक्षतया न तथेति दुर्बलवान् अत एवाग्नेयो
पांशुयाजाग्नीषोमीयानां क्रमेणानुष्ठीयमानानामप्युपांशुयाजमनिर्वापे मुख्यक्रमात्पूर्वमनुष्ठीयते
तस्य दुर्बलत्वात् पाठक्रमानुपश्चादनुष्ठीयते तस्य प्रबलत्वादिति स चायं मुख्यक्रमः प्रवृत्तिक्रमाद्दुर्बलवान् ५

या

शाखाच्छेदनवत्साऽपाकरणदोहनात्यनादयः २ = न सर्वे २ =
स्तत आग्नेयानुष्ठानं ततः सान्नाय्यानुष्ठा (आग्नेयधर्मीणां ३) मुख्यक्रमे शाखाच्छेदनादिधर्मैर्विप्रकर्षो २ =
नम्र ४ २

प्रवृत्तिक्रमे ह्याश्रीयमाणे बहूनामंगानां प्रधानविप्रकर्षो भवति आश्रिते त्वाश्रीयमाणे सन्निकर्षः तद्यथा दर्शपू
र्णमासयोराग्नेयानुष्ठानं ततः सान्नाय्यस्य तद्धर्माणां केचित्सर्वे मनुष्ठीयंते तेत्र पदप्रवृत्तिक्रममाश्रित्य तद्ध
र्मान्सर्वे पूर्वमनुष्ठीयेरन् ततः आग्नेयधर्मा तदा तद्धर्माणां स्वप्रधानेन सह द्वाभ्यामाग्नेयधर्मेत अनुष्ठाना
स्या ४ भ्यां विप्रकर्षः तदनु सान्नाय्यधर्माणां केषांचित्सर्वेमनुष्ठानेपि अन्ये सर्वे मुख्यक्रममाश्रित्याग्नेयधर्मा
नुष्ठानानंतरमनुष्ठीयंते तदा सर्वेषामाग्नेयधर्मसान्नाय्यधर्माणां स्वस्वप्रधानेन सह तुल्यं व्यवधानं भवति
र्मा आग्नेयधर्माणां स्वप्रधानेन सह सान्नाय्यधर्मैर्व्यवधानात् सान्नाय्यधर्माणां च स्वप्रधानेन सह सान्नाय्यधर्मैर्व्य
वधानात् सान्नाय्यधर्माणां च स्वप्रधानेन सहाग्नेयानुष्ठानेन व्यवधानमिति न विप्रकर्षः तस्मान्मुख्यक्रमः प्रवृ
त्तिक्रमाद्बलवान् सह प्रयुज्यमानेषु प्रधानेषु संनिपातिनामंगानामारस्यानुष्ठाने कर्तव्ये द्वितीपादियदार्थाना

स्थापित २

५ प्रथमानुष्ठितपदार्थक्रमाद्यः क्रमः स प्रवृत्तिक्रमः यथा प्राजापत्यांगेषु प्राजापत्याहि वैश्वदेवीं कृत्वा प्राजा
पत्यैश्चरंतीति वाक्येन तृतीयानिर्दिष्टात्सेतिकर्तव्यताका एककालत्वेन विहिताः अतस्तेषां तदंगानां चोपा
करणे नियोजनप्रभृतीनां साहित्यं संपाद्यं तत्र प्राजापत्यानां संप्रतिपन्नदेवताकत्वेनैकस्मिन्काले अनु
हविर्हीन ष्ठानादुपपद्यते साहित्यं तदंगानां चैकस्मिन्काले अनुष्ठानमशक्यं नह्यनेकेषां पशूनामुपाकरणमेकस्मिन्का
क्रूपात्८= ले कर्तुं शक्यं अतस्तेषां साहित्यमल्पव्यवधानेनानुष्ठानात्संपाद्यं एकस्योपाकरणं कृत्वा परस्योपाकरणमि
ति अतः प्राजापत्येष्वेकं पदार्थं सर्वत्रानुष्ठाय द्वितीयः पदार्थोऽनुष्ठेयः तत्र प्रथमपदार्थानुष्ठानं कस्माच्चि
त् पशोरारभ्य कर्तव्यं द्वितीयस्तु पदार्थो येन क्रमेण प्रथमोऽनुष्ठितस्तेनैवानुष्ठेयः प्रयोगविध्यवगतस्य
निर्धारितसाहित्यस्योपपत्तये प्रयोगविधिनां हि दैव्ये तदंगानामुपाकरणनियोजनादीनां मिथः साहित्यमानं

पशोः १= ...

— वैश्वदेवीं कृत्वा प्राजापत्यैश्चरन्तीति ५= वनीयस्य ९=

तर्ह्यपर्यायेण विहितं तद्धि साहित्यं सवनीयपशौ चोदकेन प्राप्तं तस्य प्राणिद्रव्यकत्वेन दैवत्यविहितत्वात् स
वनीयाद्यैकादशिकेषु प्राप्तं स्यात् कालत्वसामान्यात् ते च पश्वः प्राजापत्येषु प्राप्तं गणत्वसामान्यात् प्राजाप
त्येषु च प्रतिपशुपाकृतानि चोदकाभिधेयानि ते अतश्चोदकातिदेशस्य संगमेऽतोनापि उपाकरणानियोजनादी
प्पीपरप प्पांपं ४× नां साहित्यमानं त [redacted] प्राप्तं अत एकस्य पशोरुपाकरणानन्तरमेव नियोजनं चोदकवलात् कर्तव्यत्वे
न प्राप्तं तन्नु न क्षिपते प्रत्यक्षवचनेनावगतस्य सर्वपश्वंगसाहित्यानुपपत्तेः अत एकस्मिन् पशौ उपाकरणे
कृते तदनन्तरमेव कर्तव्यत्वेन प्राप्तमपि नियोजनं न क्षिपते प्रत्यक्षवचनवलात् सर्वपश्वन्तरेषु अशेषु उपाकरण बु२सु२
मेव क्षिपते कृतेषु तेषूपाकरणेषु प्रथमपशोर्नियोजनस्य तदीयोपाकरणेन व्यवधानं प्रमाणाभावात् त्वप
मशोवेव विनियोजनं कार्यं अतश्चायेन क्रमेणोपाकरणं कृतं तेनैव क्रमेण विनियोजनं कार्यं, एवं च तत्तत्प्रप

प

३

करणानां स्वस्वानुयोजनैस्तुल्यं षोडशं दानैर्मवधानं भवति अन्यथा केषांचिदत्यंतमवधानं केषांचाव
वधानं स्यात् तच्च न युक्तं तस्मादेन क्रमेण प्रथमपदार्थानुष्ठितस्ते नैव द्वितीयोनुष्ठेयः तस्मिंश्च प्रथमा
नुष्ठितपदार्थक्रमाद्दौ द्वितीयपदार्थक्रमः संदृत्तिक्रम इति तदेवं निरूपितः षड्विधक्रमनिरूपणेन प्रयोग
विधिः भाषार्थः फलस्वाम्यबोधको विधिरधिकारविधिः फलस्वाम्यं च कर्मजन्यफलभोक्तृत्वं स च यजेत स्वर्ग विधिः ४
पाशानि २ कामइत्येवंरूपः अनेन हि स्वर्गमुद्दिश्य यागं विदधता स्वर्गकामस्य यागजन्यफलभोक्तृत्वं प्रतिपाद्यते
ऐ४ यस्याहिताग्नेरग्निर्गृहान् दहेत् सोऽग्नये क्षामवतेऽष्टाकपालं निर्वपेदित्यादिभिस्त्वग्निदाहादौ निमित्ते कर्म
विदैद्विज्ञिनिमित्तैर्वा कर्मजन्यपापक्षयरूपफलस्वाम्यं प्रतिपाद्यते तच्च फलस्वाम्यं तस्यैवं यो यथा कोपि विशेषण
वाक्यैः २= विशिष्टः अधिकारिविशेषणं च तद्वेदपत्सु रूपविशेषणत्वेन क्रतवेन तं एव राजा राजसूयेन स्वाराज्यका

पुंसः २= त॰ २ पर कृशाय ३= भूतिडात्रिं॰ ३

ज्ञानस्य प्रयोगसमवेतार्थज्ञानस्य आद्ये अध्ययनविध्युत्तरं = अग्न्याधेः आज्यावलोकनादिसामर्थ्याभावात् ३=
योऽर्थापत्तिर्ययात स्याः शक्तेः क्रतुविधिवृत्ति [illegible]) विधौ र= काम १
त्वाभावे नेति वाक्यार्थः क्रतुविधिपदोत्तरं षष्ठ्याः वृत्तिस्तु समर्थ्यः ४=

मो यजेतेत्यनेन स्वाराज्यमुद्दिश्य राजसूयं विदधतापि न स्वाराज्यमात्रस्य तत्फलत्वमो(?)क्तत्वं प्रतिपाद्यते किं
तु राज्ञः सतस्तत्कामस्य किंचित्तु पुरुषविशेषणत्वेनैव तु मप्याधिकारविशेषणं भवति यथाध्ययन
विधिसिद्धविद्यो अग्निसाध्येषु च कर्मसु आधानसिद्धाग्निमत्त्वासामर्थ्यं च एतेषां पुरुषविशेषणत्वेनाश्र
वणेपि अधिकारविशेषणत्वमस्त्येवं ततरक्रतुविधीनां ज्ञानोत्पशक्तेरभावे नाध्ययनविधिसि
द्धज्ञानवंतं प्रत्येव प्रवृत्तेः अग्निसाध्यकर्मणां चाग्न्यपेक्षत्वेन तद्विधीनां आधानसिद्धाग्निमंतं
प्रत्येव प्रवृत्तेः अत एव शूद्रस्य न यागादावधिकारः तस्याध्ययनविधिसिद्धज्ञानाभावात् आधा
विधि २ नसिद्धाग्न्यभावाच्च अध्ययनस्योपनीताधिकारत्वात् उपनयनस्य चाष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीते
त्यादिना त्रैवर्णिकाधिकारत्वात् आधानस्यापि वसंते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेत्यादिना त्रैवर्णिकाधि

दधीतेत्यनन्तरं ग्रीष्मे राजन्यः शरदि वैश्य इति वाक्यशेषः १=

कारत्वात् यद्यपि वर्षासु रथकारोऽग्नीनादधीतेत्यनेन रथकारस्य सौधन्वनापरपर्यायस्याधानं विहितं
योगात् रूढेर्बलीयस्त्वात् तथापि नास्योत्तरकर्मस्वधिकारः अध्ययनविधिसिद्धज्ञानाभावात् न चैतदभा
वे आधानेऽपि कथमधिकारः तदनुष्ठानस्याध्ययनसाध्यत्वादिति वाच्यं तस्याध्ययनविधिसिद्धज्ञा रथ० का० ३ =
नाभावेऽपि वर्षासु रथकारोऽग्नीनादधीतेत्यनेनैव विधिनाधानमात्रोपयिकज्ञानापेक्षणात् अन्यथा
एतस्यैव विधेरनुपपत्तेः अतश्च रथकारस्याधानमात्रेऽधिकारेऽपि नोत्तरकर्मस्वधिकारो विद्याऽभावा
त् एवं चैतदाधानं नाग्निसंस्कारकं संस्कृतानामग्नीनामुत्तरत्रोपयोगाभावात् किंतु तदाधानं लौ
किकाग्निगुणकं विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गफलं स्वतंत्रमेव प्रधानकर्म विधीयते अग्नीनिति च द्वितीया
संस्कृतिनिवर्तनीयार्थेति ॥ प्रकृतमनुसरामः तत्सिद्धं शूद्रस्याध्ययनविधिसिद्धज्ञानाभावादाधानसिद्ध्य २
यै

नूसाहि/

(पत्नीप्रयोगे च यजमानकर्तृकाज्यावेक्षणादिलोपात्) ५

चेति वाच्यं

चेत्तत्त्वं २

मीमांसको नरकर्मस्वधिकार इति नन्वेवं स्त्रियः अधिकारो न स्यात् तस्या अध्ययनप्रतिषेधेन तु विधिसिद्ध
वा ज्ञानाभावात् न च नास्त्येव यजेत स्वर्गकाम इत्यादौ स्वर्गकामपदस्योद्देश्यसमर्पकत्वेन पुंस्त्वस्योद्देश्यविशे
षणत्वात् ग्रहैकत्ववदविवक्षितत्वेन स्त्रिया अधिकारस्य साधितत्वादिति [illegible] अधिरः साधितो न तु को
स्वातंत्र्येण न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हतीत्यादिना तस्य निषिद्धत्वात् स्वातंत्र्येण कर्तृत्वे प्रयोगद्वयस्यापि वैगुण्या
पत्तेश्च यजमानप्रयोगे पत्नीकर्तृकाज्यावेक्षणादिलोपप्रसंगात् अतो दंपत्योः सहाधिकारः सहा
न्न धिकारत्वे यजमानविषये च पत्न्यापि कार्यसिद्धेर्न ज्ञानं विना तस्या अधिकारानुपपत्तिः पाणिग्रहणा
द्धि सहत्वं कर्मसु तथा पुण्यफलेष्विति वचनेन स्त्रिय अधिकारनिर्णयाच्च निषादस्य पतेरवाध्यय
नविधिसिद्धज्ञानविरहितोपि एतया निषादस्थपतिं याजयेदिति वचनाद्यन्निषादेष्टान्निषादस्य

पतिशब्दे हि निषादं चतं स्थपतिं चेति कर्मधारयः ननु निषादानां स्थपतिरिति षष्ठीतत्पुरुषः षष्ठ्यर्थे लक्ष
णापत्तेः एतावांस्तु विशेषः निषादस्याध्ययनविधिसिद्धज्ञानाभावेन एतस्यैवाविधेस्तत्कर्मोपयिकज्ञाना
क्षेपकत्वं पत्न्यास्तु तादृशज्ञानाभावेपि पजमानेन सहाधिकारात्तस्य तादृशज्ञानेनैवत्वान्नेनैव च तस्याः
कार्यसिद्धेर्नोत्तरक्रतुविधौ ज्ञानापेक्षकत्वं पत्नीतु पत्नीकर्तृकोपदार्थः आज्यावेक्षणादयस्ते ज्ञानं विना
शक्यानुष्ठाना इति तद्विधौ तदपेक्षकत्वं स्वीक्रियत इति तत्सिद्धमध्ययनविधिं ज्ञानस्याधानसिद्धा
नि मन्त्रापाक्ष्यो तरकर्म स्वाधिकारविशेषणत्वमिति एवं सामर्थ्यस्याप्यधिकारविशेषणत्वमसामर्थ्ये
प्रतिविध्यप्रवृत्तेः आख्याता[illegible]नां सामर्थ्यं ब्रुवतां शक्तिः सहकारिणीति न्यायात् तच्च सामर्थ्यं काम्यकर्मण्यं
गप्रधानविषयं तत्वेनासमर्थः प्रधानमात्रसमर्थस्य काम्येऽधिकारः प्रधानविधेरंगविध्येकवाक्यता

पन्नस्य सांगकर्मसमर्थस्यैव प्रवृत्तेः यथाविनियोगमधिकारात् यदि हि समर्थस्यैव प्रवृत्तौ कृपाचिन
ष्कृत्याविरोधः स्यात् तदासमर्थस्याप्यधिकारः स्यात् न च विरोधोस्ति स्वर्गकामश्रुतेः समर्थप्रतिप्रवृ
त्तौ विरोधाभावात् वस्तुतः समर्थप्रतिप्रवृत्तौ प्रधानविधेरंगवाक्यैकवाक्यतया प्रतिपन्नस्यांगस्य हि
त्वस्य बाधापत्तेः नित्यवत्श्रुतानामंगानां यथाशक्तिकल्पप्रसंगाच्च अतः सांगप्रयोगे समर्थस्यैव काम्ये कर्म
ण्यधिकारः नित्यकर्मणां त्वंगेषु यथाशक्तिन्यायः तानि हि यावज्जीवश्रुत्या यावज्जीवं कर्तव्यत्वेन
चोदितानि न च यावज्जीवं केनापि सांगः प्रयोगः कर्तुं शक्यते अतो नित्यकर्मसु प्रधानमात्रे समर्थो
धिकारी अंगानि तु यावंति कर्तुं शक्यते तावंति कार्याणीत्यत्तां बहुस्मृतिभिः पराक्रांतत्वात्
तस्मिन्फलस्वाम्यबोधको विधिरधिकारविधिरिति तदेवं निरूपितं चतुर्विधभेदनिरूपणेन विधेः प्र

प्रयोगसमवेतार्थस्मरणस्य प्रकारान्तरेण ब्राह्मणपाठेन २ = आम्नानमनर्थकम् २
२ ... २

९ प्रयोजनवदर्थपर्यवसाने मंत्राणां च प्रयोगसमवेतार्थस्मारकतयार्थवत्वं नतु तदुच्चारणमदृष्टार्थं दृष्टे सं
भवति अदृष्टस्यान्याय्यत्वात् न च दृष्टस्य प्रकारांतरेणापि संभवान्मंत्राम्नानमनर्थकं मंत्रैरेव स्मर्तव्यमिति
नियमविध्याश्रयणात् साधनत्वस्य पक्षे प्राप्तौ अन्यतरस्य साधनस्याप्राप्ततादशायां यो विधिः स नि
यमविधिः यथाहुः विधिरत्यंतमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति गीयते
इति अस्यार्थः यस्य पदार्थस्य प्रमाणांतरेणाप्राप्तं तस्य तदर्थत्वेन यो विधिः स अपूर्वविधिः यथा यजेत स्व
र्गकाम इत्यादि यागस्य हि स्वर्गार्थत्वं न प्रमाणांतरेण ज्ञायते किंतु अनेनैव विधिनेति भवत्ययमपूर्ववि
धिः यत्र अप्राप्तस्य हि यो विधिः स नियमविधिः यथा व्रीहीनवहन्ति इत्यादि अनेन हि विधिनावघा
तस्य न वैतुष्यार्थत्वं बोध्यते अन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वात् किंतु नियमः स चाप्राप्तांशपूरणं वैतुष्यस्य हि ना
वैतुष्यस्येति शेषः १ =

नोपायप्ताध्यत्वाद्यस्यांदशायामवघातपाक्षिक इयोपार्थः तस्याहीनुमारभ्यो तस्यांदशायामवघातस्याप्राप्तत्वे

नतुवैतुष्यम्स्तु नतद्विधानालभ्केभप्राप्तांशपूरणमेवानेनविधिनाक्रियते अतश्चनियमविधावप्राप्तांशपूरणात्मको

नियमएववाक्यार्थः पक्षेअप्राप्तस्यादशायामवघात विधानमिति यावत् अतएवविधाविनास्यनाप्रा

प्तयागविधानमिति उभयस्ययुगपत्प्राप्तौ इतरव्यावृत्तिपरोविधिः परिसंख्याविधिः यथापंचपंचनखा

भक्ष्याइति इदंहि वाक्यंनभक्षणविधिपरं तस्यरागतः प्राप्तत्वात् नापिनियमपरं पंचनखापंचनखभ

रागातदू= क्षणस्य युगपत्प्राप्तेः पक्षप्राप्त्यभावात् अतइदंपंचनखभक्षणनिवृत्तिपरमिति भवति परिसंख्या

विधिः साचपरिसंख्याद्विविधा श्रौतीलाक्षणिकीचेति तत्राद्या [illegible] तीत्यत्र श्रौतीपरिसंख्या एव पं२

कारेणार्थ [illegible] पंचपंचनखाभक्ष्याइत्यत्र तुलाक्षणिकीइतरव्यावृत्ति

पवमानस्तोत्रे १= तत्रा[illegible]वानयं २४ [illegible] २

स्तोत्रसाधनीभूतसामचः प्रतिपतीत्यर्थः १=

स्या०१= रागतः २= ए २ १

वाचकस्यपदस्याभावात् अत एवैषा त्रिदोषग्रस्ता दोषत्रयं च श्रुतहानिरश्रुतकल्पना प्राप्तबाधश्चेति श्रुतस्य
पंचनखभक्षणस्य हानात् अश्रुतायाः पंचनखभक्षणनिवृत्तेः कल्पनात् प्राप्तस्य पंचनखभक्षणस्य बाधनाद
दित्ति अस्ति हि श्रुतदोषत्रये दोषद्वयं शब्दनिष्ठं प्राप्तबाधस्तु दोषोऽर्थनिष्ठ इति तदित्थं नास्ति चेन्मंत्रैरेव स्मर्तव्यमि
ति नियमविध्याश्रयणान्मंत्राम्नानमनर्थकं अतश्च प्रयुक्तमंत्राणां प्रयोगसमवेतार्थस्मारकतया सं५
र्थवत्त्वं तत्र ये मंत्रा यत्र पठिताः तेषां तत्र पदार्थप्रकाशने प्रयोजनं भवति तदा तत्रैव विनियोगः येषां अर्थप्रकाशनरूपप्रयोजनम् ३=
यथास्तोत्रशस्त्रादीनाम् २= तु न भवति तेषां यत्र संभवति तत्रोत्कर्षः यथा पूषानुमंत्रणमंत्राणामित्युक्तं येषां क्वापि न संभवति तदु
च्चारणस्य त्वगत्या दृष्टार्थत्वं सर्वथा तु तेषां नानर्थक्यमिति 'श्रीरामचंद्रो जयतितरां' नामधेयानां वि
धेयार्थपरिच्छेदकतयार्थवत्त्वं यथाहि उद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यत्र हि उद्भिच्छब्दो यागनामधेयं १०

ग्रंथि

इतरयागव्यावृत्तिःविशेषपर्यवसायित्वम् १=

वाच्यात् ४= नामधेयस्य यागस्य १=

तेन च विधेयार्थपरिच्छेदः क्रियते अनेन हि वाक्येनाज्ञातत्वात् फलोद्देशेन यागो विधीयते यागसामान्यस्य
चोद्भिदेयत्वाद्यागविशेष एव विधीयते तत्र कोसौ विशेष इत्यपेक्षायामुद्भिच्छब्दादुद्भिद्रूपो याग इति
ज्ञायते उद्भिदा यागेनेति सामानाधिकरण्येनान्वयात् तस्य च यागेन सामानाधिकरण्यं न नीलोत्पलादि
शब्दवत् तत्र हि उत्पलशब्दस्यार्थादुत्पलादन्यो नीलशब्दस्य वाच्योर्थोस्ति नीलगुणः लक्षणया तु नीलश
ब्दस्य द्रव्यपरत्वेन सामानाधिकरण्यमुद्भिच्छब्दस्य तु यज्यवगतयागविशेषादन्यो वाच्योर्थोस्ति विशे
षवाचित्वात्तस्य अतश्चार्थान्तरवाचित्वाभावेन नामधेयस्य नीलशब्दवत्सामानाधिकरण्यं किं तर्हि वै
श्वदेव्यामिक्षेत्यत्रामिक्षाशब्दवत् वैश्वदेवीशब्दस्य हि देवतातद्धितत्वात्तद्धितस्य च सास्य देवतेति सर्वना
मार्थश्रवणात्सर्वनाम्नां चोपस्थितविशेषवाचित्वेन विशेषपरत्वं तत्र कोसौ वैश्वदेवीशब्दोपात्तो विशेष इत्य

कमला

एवकारोऽप्यर्थे ३= तद्धितस्य २=

आमिक्षापदस्य २= सर्वनाम्ना प्रत्यय उपप

दस्येत्यन्वयः २= दस्यार्थः प्रतीयते इति सामाना

॥ पेक्षायां आमिक्षापदसान्निध्यादामिक्षारूपो विशेष इत्यवगम्यते यथाहुः आमिक्षां देवतायुक्तां वदन्त्येवै धिकरण्येन

षतद्धितः आमिक्षापदसान्निध्यात्तस्यैव तु विषयार्पणमिति तथा "अलैवोपपदस्यार्थः सर्वनाम्नाप्रती नान्वयः २=

आमिक्षापद ३= यते तदर्थस्तद्धितैर्नैवं रूपाणामेकवीनेति तस्माद्यथा वैश्वदेवीशब्दो पात्रविशेषसमर्पकत्वेना

मिक्षापदस्य वैश्वदेवीशब्देन सामानाधिकरण्यं एवं सामान्यस्याविधेयत्वात् यज्यवगतयागविशेष इत्यस्य याग

समर्पकत्वेन नामधेयस्य यजिना सामानाधिकरण्यं तावत् नामधेयानां विधेयार्थपरिच्छेदकतयार्थवत्त्वं त्वाद्विधिः वि शिष्टार्थप र्यवसायि तया ५=

नामधेयं ४= यथाहुः तदधीनत्वाद्यागविशेषासिद्धेरिति नामधेयत्वे निमित्तचतुष्टयात् मत्वर्थलक्षणाभयात् वाक्यभेदभ

यात्तत्प्रख्यशास्त्रात्तद्व्यपदेशाच्चेति तत्रोद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यत्रोद्भिच्छब्दस्य यागनामधेयत्वं मत्वर्थलक्ष

णाभयात् तथाहि उद्भिच्छब्दस्य गुणसमर्पकत्वे यागानुवादेन तावन्न गुणविधानं युज्यते फलपदानर्थक्या

फलमुद्दिश्य यागविधानात् २= ॥

गुणेन फलभावनायां स २ पशुकर्तृ[illegible] विधानेन स्वर्गस्य ३ [illegible] विधानाभावेनेन आनर्थक्यमापतनेनेत्यादिना ३=
म्बन्धस्य कार्यकारणभावरुद्देश्यविधेयभावरूपस्य विधानम् २=
विधिवाक्यघटकपदार्थान्वयपदार्थ २= विप्रकृष्टार्थविधानमेव दर्शयति धात्वर्थस्येत्यादिना २=

पत्तेः न चानेन वाक्येन फलोपगतिपादनविधानं तस्मिंश्च गुणविधानं युज्यते वाक्यभेदापत्तेः नापि गुणफलसं
बंधविधानं संभवति परपदार्थविधानेन विप्रकृष्टविधानापत्तेः धात्वर्थस्य स्वरूपेणाविधानात् तदुद्देशे
न वा अन्यस्य कस्यचिदविधानात् धातोरसंनतपराश्रयापत्तेश्च यस्यानर्थक्यापत्तेर्न हि तद्धानेन करणत्वं
स्यपति गुणस्य करणत्वेनान्वयात् नापि फलपशोर्मोक्षत्वेनान्वयात् अथ गुणफलसंबंधविधानेया
गस्याश्रयत्वेन संबंधः इति चेत् न यजेतेत्यत्राश्रयत्ववाचकपदाभावात् अथ सिद्धांते करणत्वमि
वाश्रयत्वमपि लक्ष्यमिति चेन्न आश्रयत्वापेक्षया करणत्वस्य लघुत्वेन तल्लक्षणाया एव युक्तत्वात् प
लोपविधीयमानो गुणो यत्र कारकतामापद्यते स आश्रयः तत्वं आश्रयत्वं करणत्वं निष्कृष्टाशक्तिरिति ला
घवं किंच गुणफलसंबंधविधाने करणीभूतो गुणस्तन्निष्ठं वा करणत्वं फलोद्देशेन विधेयं तत्राद्ये पदेोकर

तथाच यागाश्रितेनोद्भिदा पशुमद्भावयेदिति बोधः ५=

यजिपदेन ३=
यथा यागनिष्ठकारणत्वलक्षणया बोध्यते ४=
न्यूनार

क्र० ३

१२ णत्वस्य गुणोपसर्जनत्वेन प्रतीतिर्लक्षणयैव वाच्या तृतीयार्थस्य पार्थक्यात्वाधाभ्रेनोपस्थितेः यद्यपि गु-

उद्भिदिति प्रकृतिलक्षणपा३= णनिष्ठं करणत्वं फलोद्देशेन विधेयं तथापि फलभावनायां करणत्वेनान्वययोग्यगुणनिष्ठकरणत्वोप-
स्थितिर्लक्षणयैव वाच्या तृतीययाभिहितस्य करणकारकस्य क्रियान्वययोग्यस्य करणत्वेनान्वयायो-
ग्यत्वात् करणशब्देनाभिहितं हि करणकारकं त्वेनान्वययोग्यं न तु तृतीयाभिहितं करणशब्दादिव तृतीया-
यां तृतीयोत्पत्तिप्रसंगात् अतश्च करणत्वेनान्वययोग्यं गुणनिष्ठकरणत्वोपस्थितिर्लक्षणयैव वाच्यं लक्ष-
णया चोपस्थितकरणत्वस्य करणीभूतस्य गुणस्य वीर्यस्य फलभावनायां करणत्वं तदपि लक्षणयैव वाच्यं॥
श्रूयमाणया तृतीयया गुणमात्रस्य यागं प्रति करणत्वाभिधानात् अत एव तत्र रत्ने चतुर्थीकारकीभूतगो-
दोहनादेः पश्वर्थत्वं समभिव्याहारादित्युक्तं अतश्च गुणसंबंधविधाने धातोरत्यंतपरार्थ्यादिबहुदोषव
गोदोहनेन प्रणयेत्पशुकामस्य १= दिन ।

मत्वर्थलक्षणापत्तायां नामधेयत्वे चैवं नैकस्य विधाने समानं करणत्वेनाश्रित्य विधाने ६

त्वादुद्भिच्छब्दस्य गुणसमर्पकत्वे गुणविशिष्टकर्मविधानमेव स्वीकार्यं तथा सति हि यजिनाल्लब्धं तत्करण
त्वमात्रं लक्ष्यं उद्भिच्छब्देन च प्रत्ययांशेन मत्वर्थमात्रं लक्ष्यमिति गुणफलसंबंधविधानात् लाघवं भव
ति धातोरस्य तत्पारार्थ्यादिकं तु न भवत्येव धात्वर्थस्यैव फलोद्देशेन विधानात् अतश्चोद्भिच्छब्दस्य गुण
समर्पकत्वेन मत्वर्थं लक्षयित्वा गुणविशिष्टकर्मविधानं स्वीकार्यं उद्भिद्वता यागेन पशुं भावयेदिति क
र्मनामधेये त्वे तु उद्भिच्छब्दस्य न मत्वर्थलक्षणा मुख्ययैव वृत्त्या यजिसामानाधिकरण्येन तस्यान्वय उद्भिद दस्य ५
संभवादिति उद्भिदा यागेन पशुं भावयेदिति संभवति च मुख्यार्थे लक्षणाश्रयणं तु न युक्तं सन्निकृष्ट
विधानं तु समानमेव तथैवं सोमेन यजेतेत्यत्रापि सोमपदस्य यागनामधेयत्वाभावात् गुणविधित्वे म
त्वर्थलक्षणापत्तेरिति वाच्यं सोमपदस्य लतायां रूढत्वेन यागनामधेयत्वानुपपत्तेर्गत्या लक्षणाश्र

पूर्वोक्तदध्यादि ४= मिलितम् ५=

१३ पत्वात् उद्भिच्छब्दस्येहनैवं वाक्यार्थः कथमस्यासिद्धः उद्भिदा यजेतेति योगस्य तु गुण इव यागेपि फलोद्भे
दनकारित्वाउपपत्तेः तस्मिद्धमुद्भिच्छब्दस्य मत्वर्थलक्षणाभयाद्यागनामधेयत्वमिति चित्रया यजेत
पशुकाम इत्यत्र चित्राशब्दस्य वाक्यभेदभयात्कर्मनामधेयत्वं तथाहि न तावदत्र गुणविशिष्टयाग
विधानं संभवति दधिमधुपयोघृतं धाना उदकं तंडुलास्तत्संसृष्टं प्राजापत्यमित्यनेन विहितत्वाद्यागस्य वाक्यभेदं
विशिष्टविधानानुपपत्तेः अप्राप्तस्य यागस्य फलसंबंधे गुणसंबंधे च विधीयमाने वाक्यभेदः अपि चित्राश निरस्यति अत्र पंक्तिं ५=
ब्दात्स्त्रैत्वस्त्रीत्वयोः प्रतिपत्तेः स्त्रीत्वस्य च स्वभावतः प्राणिधर्मत्वात्प्रकृते दध्यादिद्रव्ये कर्मणि व
निवेशायोगात्ते न वाक्येन प्रकृते कर्मणि गुणविधानं किंतु प्राणिद्रव्यैककर्मणां तत्रास्य वाक्यस्याना
रभ्याधीतत्वात् अनारभ्याधीतत्वाच्च प्रकृतौ वा द्विरुक्तत्वादिति न्यायेन प्रकृतिगामित्वात्प्राणिद्रव्यकाणां

अनुवादत्वात् १

देवदत्तनामरूपत्रगनीषोमीयानुवा०१= चित्रयाधैजेतत्य
स्वभावतः५= प्रि३ वा३ नेत्र२=

चयागानां देवदत्तस्यचेतरेष्विति न्यायेनाग्नीषोमीयपशुप्रकृतिकत्वात् तदनुवादेनानेनवाक्येन गुणोविधीयते
देवदत्तस्यचज्योतिष्टोमांगत्वेनस्वतंत्रफलाकांक्षायाअभावात्। पशुकामपदंनफलसमर्पकं। किंत्वग्नीषो
मीयपशुयजनांगत्वयाप्राप्तकामनानुवादः॥ तथाचनवाक्यभेदइतिचेन्न तथा देवदत्तानुदेनचित्रत्व
स्त्रीत्वविधानेवाक्यभेदात् विशिष्टकारकविधानेपिगौरवत्वलदोषोवाक्यभेदएवकारकस्यापि
प्राप्तत्वेनविशिष्टविधानानुपपत्तेः पशुकामपदस्यापिस्वरसतः फलपरस्यकामनानुवादत्वेआनर्थ
क्यापत्तेश्च। नचनियमतः पशुयजनेकामनाभवतिकामनातः प्रागेवकेनचिद्दत्तेपशौतत्भावात्। तथा
चेपशुकामपदस्यानितसवकुवणवाधः देवदत्तस्योत्पत्तिशिष्टपुंस्त्वावरुद्धत्वेन नतत्रस्त्रीत्वविधानानु
पपत्तेश्च॥ आमिक्षायाअनुवादेनवाजिनविधानवत्तु॥ अस्मत्सारंगोग्नीषोमीयइतिविशेषविहिते
आमिक्षायागानुवादेनवाजिनविधानंयथानभवति=

संपादकांगत्वया३=
पशु४=
अग्नीषोमीयपशुयजनकामना५=
६३
कामनायाः३=
आ१ पुंलिंगत्व२

स्वऽग्नीषोमीयस्य ... स्व२४

चित्रयागनिरूपणम् का नः १८

न स्वसन्निधिपठनेनैव चुल्लक्षसारंगवर्णेनावरुद्धे चित्रत्वस्यानावृत्त्याधीतेन सामान्यशास्त्रेण विधानानुपप
१४ त्ते ऽपांचदश्यावरुद्धे सोमद्रव्यविधानमथ माभूत् अग्नीषोमीयपश्वनुवादेन चित्रत्वस्त्रीत्वविधानं
सारस्वती मेषीति वाक्यविहितयागमेष्यनुवादेन तद्गुणविधानं स्यात् अचित्रयेति स्त्रीकारकानुवा
देन चित्रत्वमात्रविधानात्। नच पृषतेन कल्माषसारंगवर्णेन नैराकांक्ष्यान्न चित्रत्वविधानं युक्तमिति वा
च्यं। उपदिष्टेन चित्रत्वेनातिदिष्टस्य वर्णान्तरस्य बाधोपपत्तेरिति चेन्नैवं। नहि चित्रयेत्येकेन पदेन
स्त्रीकारकस्य ... द्रव्यस्य चित्रत्वस्य च विधानं संभवति। एकप्रसरताभंगलक्षणवाक्यभेदापत्तेः उद्दे
श्यविधेयभावस्यानेकपदसाध्यत्वात्। अत एव क्वचित् पूर्वैः प्रथमं ... तत्र विशिष्टं मत्वा विधिः नैव
मत्वानुवादेन प्राप्यस्य विधिरित्युक्तं तृतीये मेष्यनुवादेन चित्रत्वविधाने फलपदानर्थक्यापत्तेश्च उ

सारस्वती मेषीमाल मेत ३८

वाक्यातिदेनयादेवर = । एकार्थतात्पर्यकत्वच मत ३८

तत्सौर्यस्वं प्राजापत्यमित्यत्र संसृष्टद्रव्यक प्रजापतियागेन [illegible] भावयेदिति विहितस्य फलाकांक्षायाः फलविशेषा
चित्रया पशुजातेन [illegible] कांक्षायां इत्यर्थः॥

केन प [illegible]

मयविधाने वाक्यभेदात्। प्रकृतस्य च कर्मणः स्वफलाकांक्षा [illegible] अनिवृत्ते विश्वजिन्न्यायेन फलकल्पने गौर
वं॥ इति मत्वर्थलक्षणया एतस्याधिकारवाक्यप्रतिपन्नैकवाक्यताबाधेन वाक्यभेदप्रसंगा
च्च चित्राशब्दस्य तु कर्मनामधेयत्वे प्रकृतस्य कर्मणः फलाकांक्षस्य फलसंबंधवाक्यकरणान्न वाक्य
भेदः प्रकृतोपादेयैकद्रव्यत्वेन चित्राशब्दस्य तत्रोपपत्तेः। तस्मिन्न वाक्यभेदभयाच्चित्राशब्दस्य
कर्मनामधेयमिति॥ अग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्राग्निहोत्रस्य कर्मनामधेयत्वं। तत्प्रख्यशास्त्रात् तस्य
विधित्सितस्य गुणस्य प्रख्यापकस्य शास्त्रस्य विद्यमानत्वेनाग्निहोत्रशब्दः कर्मनामधेयमिति यावत्॥ तथा हि वि
धिनासावप्राप्तविधेयगुणस्य कोपि शास्त्रान्तरेण प्राप्तमप्राप्तं शास्त्रमर्थवदिति न्यायात्। अग्निहोत्रशब्दस्य च
गुणविधित्वे यो गुणस्तेन विधेयः स शास्त्रान्तरेण प्राप्तः [illegible] मिति चेदुच्यते। यदि तावदग्निहोत्रमस्मि

गुणविधित्वे निरस्य तित्त्याहीति ३॥

अतो नामधेयप[...]मिति फलितम् ॥ गुणः १= स्रुवेः १=

१५ क्षिति सप्तमी समासमाश्रित्य होमाधारत्वेनाग्निर्विधेयः [...]ये न तदा यदाहवनीये जुहोतीत्यनेनैव प्राप्त

त्वाद्विधानर्थक्यं । अग्नये होत्रमस्मिन्निति चतुर्थी समासमाश्रित्याग्निरूपा देवतानेन समर्प्यतइति

देवतायाः चेन्न शास्त्रान्तरेण प्राप्तत्वात् । किं तच्छास्त्रान्तरमिति चेद्वक्ष्यते । आपदग्नये प्रजापतये च सायं जुहोती

ति । शास्त्रान्तरेण होमानुवादेनाग्निप्रजापत्योर्विधानान्नाग्निहोत्रपदं देवतासमर्पकं ॥ न चोभय

विधाने वाक्यभेदः परस्परनिरपेक्षविधाने हि वाक्यभेदः स्यात् । अग्नये जुहोतीति प्रजापतये जुहोती

ति प्रत्येकं विधिव्यापारात् । चशब्दश्रवणात्तु परस्परसापेक्षस्यैव पदस्याख्यातान्वयान्न वाक्यभेदः ॥

अत एव अवलिप्ते दाक्षिणां ददातीति वाक्यविहि[...]दक्षिणानुवादेन गौश्चाश्वश्चाश्वतरश्च गर्दभश्चा

जाश्चावयश्च व्रीहयश्च यवाश्च तिलाश्च माषाश्च तस्य द्वादशशतं दक्षिणेति वाक्येन गवादीनां वि

श्री२ १५

पदग्नांश्चेति ३= परस्परानपेक्षविधाने १=

धानेदशमोक्तं संगच्छते ॥ परस्परसापेक्षाग्न्यंगवादीनां विधाने न वाक्यभेदाभावात् ॥ अन्यथाददिलानु
वादेनानेकेषांगवादीनां विधानेनैव संगच्छते ॥ आतश्च जापत्योग्न्यदेवतयोः संतोः समुच्चयो न तु सम
च्चितयोर्देवतात्वं पृथक्कारकविभक्तिश्रवणात् ॥ चकारार्थस्य विभक्त्यर्थेनान्वयात् ॥ तस्याः प्रधानत्वात्
अत एवाग्नीषोमादिवदग्निप्रजापत्योर्देवतात्वमिति ॥ अतोलाचार्या आहुः ॥ अग्नये च प्रजापत
ये च सायं जुहोतीति इति वाक्यं नाग्नेः प्रापकं होमानुवादेन प्रजापतिमात्रविधानात् ॥ नचविति गम
नाविरहादुभयविधाने प्रक्रममिति नान्यं ॥ विधिनाहि तदेव विधीयते यस्य कारान्तरेणाप्राप्तं ॥ तत्र य
थाग्नेन वाक्येन सायंकालेन विधीयते सायं जुहोतीति वचनान्तरेणाप्राप्तत्वात् । तथाग्निरपि नाविधी

व्याहृय ग्या २ चतुर्थ्याः सूत्रेण प्रतिपादनम् ४ =
नैकिं ५ केचिदाहुः नन्चितिर =
प... मंत्रवर्णाद्देवतात्वमवगम्यते इत्यपेः इ =

९६ पते॥ अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति मंत्रवर्णाद्देवतोपप्राप्नत्वात्। मंत्रवर्णस्यापिदेवतात्व सर्पकत्व अग्नेर्मात्र
मस्त्येव॥ अत एवोपांशुयाजे विष्ण्वादीनां मंत्रवर्णिकं देवतात्वमित्युक्तं। नन्वेवं प्रजापतिदेवताया वर्णिकत्वे र =
देवीधः स्यात्। चतुर्थ्यां हि प्रजापतेर्देवतात्वमवगम्यते॥ अग्नेस्तु मांत्रवर्णिकं। तत्र सा सदेवतेति चतु०४ =
देवतात्वेन स्थितस्मरणवत्य आपिदेवतात्वे चतुर्थी स्मरणं नास्ति संप्रदाने चतुर्थीति संप्रदाने तस्याः
स्मरणात्॥ तथापि त्यज्यमानं अग्न्योद्देश्यत्वं तावद्देवतात्वं तच्च संप्रदानस्वरूपानर्गतं सजमानद्रव्यो
द्देश्यत्वे सति प्रतिग्रहीतृत्वस्य संप्रदानत्वात्॥ अत... चतुर्थीतः संप्रदानैकदेशतया देवतात्व प्रतीति
रस्त्येव मंत्रवर्णात्तु न देवतात्वं प्रतीयते... तिलिंगत्वविशिष्टो... मात्रं। अतश्च मंत्रवर्णश्चतुर्थीतो दुर्बलः। प ९६
देवता... श्रेयोऽग्निः १ =

धा॰ २॰ ॥ तद्धितेन चतुर्थ्या वा मंत्रवर्णेन वा[illegible]नः देवता[illegible] विधिस्तत्र दुर्बलत्वं तु परंपरमिति ॥ अतश्च प्र — चतुर्थी १ =
त्ययप्रमाणबोधितप्रजापतिदेवतया दुर्बलप्रमाणबोधिताग्निर्बाध्यः स्यादिति चेत् [illegible] ॥ स्याद्वा — ननु इति चेदि ति समन्वयः २ =
द्योपदिष्टप्रजापतये जुहोतीति केवलं प्रजापतिविधानं स्यात् । विधीयमानस्तु प्रजापतिर्मंत्रवर्णप्राप्त — मंत्रवर्णप्रा
केचिन्मते १ — मग्निमनूद्य तत्समुच्चितो होमोद्देशेन विधीयते ॥ समुच्चितो[illegible]पविधानापेक्षणान्न तु प्राप्तमग्नि — प्त[illegible]
मनूद्य तत्समुच्चितप्रजापतिमात्रविधाने लाघवात् ॥ अतश्च न बाधकत्वं निरपेक्षविधानाभावात् । य
समुच्चयपरि धिमते २ — था च तन्मते अग्निप्रजापत्यौ होमोद्देशेन विधानातुल्यार्थत्वेन विकल्पे प्रसक्ते प्रजापतेर्नैपाद्धिकम
ग्निबाधकत्वं समुच्चयविधानात् ॥ एवं मंत्रवर्णप्राप्तमग्निमनूद्य तत्समुच्चितप्रजापतिविधानेऽपि न
एकं

वाक्यद्वयमिति तुल्यं ॥ यत्तु अग्ने मंत्रवर्णिकल्पे अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति मिश्रलिंगमंत्रवर्णोव
लात्सायंहोमस्य द्विदेवत्यत्वापत्तिरिति तन्न। अग्निसमुच्चितप्रजापतिविधानवत्सूर्यसमुच्चितस्यापि वि
धानात्स्यवत्त्वे चतुष्प्रमाणबोधितेन प्रजापतिना मंत्रवर्णप्राप्तस्य सूर्यस्य बाधितत्वात्। यत्त्वग्ने मंत्रवर्णि
कल्पे प्रजापतिविधेरेकेनैव वाक्येन सिद्धेर्यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोति यत्सूर्याय च प्रजापतये
च प्रातर्जुहोति इति वाक्यद्वयं व्यर्थमिति। तन्न। भवेद्व्यर्थं यदि प्रजापतिमात्रविधानं विवक्षितं स्यात्
। सायंहोमे अग्निसमुच्चितप्रजापतिविधानं प्रातर्होमे सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति मंत्रवर्णप्राप्त
सूर्यसमुच्चितप्रजापतिविधानं च विवक्षितं॥ न चैतदेकेन वाक्येन सिध्यति॥ अतोर्थवद्वाक्यद्वयं

अग्निर्ज्योतिरित्यादि स्वाहेति सायं जुहोति। सूर्यो ज्योतिरित्यादि स्वाहेति प्रातर्जुहोतीति विधा... मं ३३ ... मंत्रवर्णयोः ... अग्निसूर्यप्रकाश... ... इति श्रुतिः ...

पक्षे गं नेमी अग्निर्वर्णितत्वे मंत्रवर्णस्याग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति। सायं जुहोतीति वाक्येन सायंहोमेवि
निपुक्तत्वात्॥ तस्य काश्यपस्याग्नेरपि प्रजापतिसमुच्चितस्य तत्रैव देवतात्वेव गते पदग्नये चेति वा
क्ये सायंप्रशब्दो व्यर्थ इति॥ एवं यत्सूर्याय चेति वाक्ये प्रातः शब्दोपि व्यर्थ इति। किं च मंत्रवर्णेन
ज्योतिष्ट्वगुणविशिष्टस्याग्नेः प्रकाशनाद्विशिष्टस्यैव देवतात्वापातश्च इति॥ तदपि न हो मं उ
वादेन देवताद्वयविधानेपि मंत्रवर्णयोर्लिंगादेव प्राप्तिसंभवान्न विधानर्थं स्यात्। मिश्रलिंगमंत्राव
विपर्ययेदस्तयोः प्रतिप्रसवार्थविधानेपि तन्निद्विगतयोः सायंप्रातःशब्दयोरानर्थक्यं विधीयमान
यो मंत्रयोर्भवस्य देवप्राप्तिसंभवात्॥ तस्य काश्यपोर्दैवत्ये व्यवस्थितत्वात्॥ अनुवादत्वोक्तिस्तु
उभयं चेत् तुल्यमिति॥ मात्रवर्णिकत्वेपि अग्नेः केवलस्य देवतात्वं॥ न गुणविशिष्टस्य यदग्नये चेति

पक्वाक्यद्वयेन ... स्वादित्यग्नि ... ज्योतिः सूर्यो ... हेति प्रातः ... विधान ... विधानपक्षे ... पि ५=

अग्निः ... मिश्रलिंगात् पदग्नये चेति यत्सूर्याय चेति वाक्यद्वयेन देवताविधानपक्षे सायंप्रातर्... योः अग्निसूर्ययोः पदेवताकत्वाभावेन मिश्रलिंगमंत्रयोर्लिंगात् प्राप्ति
संभवेन अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिः सूर्य... वाक्येनैव प्राप्त्या...

उभयत्रेति अग्निश्रलिंगमंत्रविधिगतयोः सायंप्रातःशब्दयोः पदग्नये च प्रजापतये चेति सायं जुहोतीत्यादिविधिगतयोः सायंप्रातः शब्दयोरित्यर्थः निरुक्त पृष्ठेति न पत्रे ॥

१८ वाक्येऽग्नेः एवाहुतिरित्यत्र चैकै[...] केवलस्यैवाग्नेः संकी[...] केवलस्यैव देवतात्वावगतेः यथास्य पांसु
पायो विश्वादेर्मंत्रवर्णिकत्वेपि न गुणविशिष्टस्य देवतात्वं विष्णुरूपां शुपेष्टव्यइत्यर्थवादे केवलस्यैव
संकीर्तनात्तद्वदिति अतश्च मांत्रवर्णिकत्वे दोषाभावाद्देवताद्वयविधाने चागौरवापत्तेरतः प्राप्त
मग्निमनूद्य तत्समुच्चितः प्रजापतिरेवात्र विधीयते॥ होमानुवादेनोभयविधाने वाक्यभेदप्रसं
गाच्च। न च चकारश्रवणान्न वाक्यभेद इति वाच्यं। चकारार्थो हि समुच्चयः। तं च समुच्चयं यदि चकारः
प्राधान्येन ब्रूयात्तदा प्रधानस्यानेकविशेषणासंग्राहकत्वादारुण्यादिविशिष्टक्रयविधानवच्चकारक
द्वयसमुच्चयविधाने वाक्यभेदो न भवेत्। न च चकारः समुच्चयं प्राधान्येन ब्रूते परोपसर्जनत्वेनैवाभि
धानात्। अत एव दशमे भाष्यकारैश्चका[...]समुच्च[...]ण्ड्याद्वैलक्षण्यं प्रतिपादितं समुच्चयशब्दो हि १८

नेप्राधान्येनब्रूतेनचकारः।यदिप्राधान्ये[illegible]नदातं[illegible]तेपनः समुच्चयः क्रियागुणैः संबध्येत।समु
च्चयः शोभनः समुच्चयोद्रष्टव्यइतिवत् शोभनश्चद्रष्टव्यइतिप्रयोगः स्यात्।समुच्चयशब्दवच्चकारस्य
प्राधान्येनसमुच्चयवाचित्वेधवखदिरयोः समुच्चयइतिवत् धवखदिरयोश्चेत्यपिप्रयोगःस्यादिति
चकारः५= अतश्चकारः समुच्चयंनप्राधान्येनब्रूतेयेनप्रधानस्यैकस्यविधानाद्वाक्यभेदोभवेत्।किंतुका
समुच्चयं५= रकद्वयोपसर्जनत्वेनैवसंतंब्रूते।समुच्चितावग्निप्रजापतीइतिप्रधानद्वयविधानेचवाक्य[illegible]: चकारःप्र
वाक्यभेदः= स्यादेव।यथाग्न्येहोद्देशेनसंमार्गैकत्वविधानेयद्यपिचचकारःसमुच्चयंप्राधान्येनब्रूयात्तथापितस्य समुच्चयं
कारकद्वयंप्रतिप्राधान्यमनुपपन्नं।विभक्त्याभिहितस्यकारकद्वयस्यक्रियोपसर्जनत्वेनसमुच्चयो
पसर्जनभावात्।हृदंगादि शब्दैरभिहितंहिकारक[illegible]न्यैनसंबध्यते।कारकसमुच्चयःकर

लो

१९ एसमुच्चय इति। विभक्त्यभिहितं तु क्रिययैव। कारको[illegible]चप्राधान्यात्। अतश्च कारेण उच्यमानः स कारको

विभक्त्यभि
हितसंप्रदान
रूपं ३=

पसर्जनत्वेनैवोच्यते। कारकरूपं च प्राधान्येनैकोद्देशेन च प्रधानरूपविधाने वाक्यभेद एव। यथाहुः। अने
कपदसंबन्धरूपं चैकमपि कारकं। तथापि तदनावृत्तेः प्रत्ययैर्न विधीयत इति। यच्च यथा दक्षिणानुवादेन
गवादीनामनेकेषां विधाने न वाक्यभेदस्तथा कारकरूपविधानेऽपीति। तन्न। नहि गोश्चाश्वश्चेनास्ति
न्वाक्यभेद दक्षिणानुवादेन गवादयो विधीयन्ते उभेरीत्या वाक्यभेदापत्तेः। चकारश्रवणेन कथंचित्तत्परि

वाक्यभे
दस्य

हारेऽपि गवादीनामनेकेषां द्वादशशतसंख्यायाश्च विधाने वाक्यभेद एव। आग्नेयवृष्टिशाखायां गोश्चैवमा
देः तस्य द्वादशशतमित्यंतस्य सहस्रत्वेन वाक्ये [illegible] वाक्यमित्युक्तं दशमे। अतो नैकवाक्येनोभयवि
शिष्टा दक्षिणा विधीयते। विशिष्टविधा[illegible]नैकवाक्य[illegible]दः। अत एव पार्थसारथिमिश्रैर्दर्शितं तत्र तत्र

अतो भेदवाक्येनोभयविशिष्टाद् दक्षिणाविधीयते ० अनुपपत्तेति मित त्वेन च ...

... ६ ३

दक्षिणाः = ३

सो भयविशिष्टा विधीयते ॥ अनेक गवाद्य... लिके कादक्षिणा विधीयते इति चोक्तं । नचैवं आत्विग्भ्यो द
क्षिणां ददातीत्यस्यानर्थक्यं ॥ तस्यानुवादत्वात् । आर्त्विज्यसंबंधपरत्वा क्वाद दक्षिणाशब्दसामर्थ्याद्धि आर्त्वि
जां च भत्साध्वर्यादीनां च तत्संबंधः स्यात् ॥ एतद्धि वाक्यसत्वे च न भवति । आर्त्विक् शब्दस्य ब्रह्मादि गतत्वे
न प्रकृत नप्रक्कर्णा आर्त्विक्त्वाभावस्य न तीयत उक्तत्वात् । अतश्च गो प्रत्यक्षैकायास्मिन्वाक्ये विशिष्ट
विधानान्न वाक्यभेदः । यदग्नये प्रजापतये च सायं जुहोतीति तु न विशिष्टविधानं होमस्याग्निहो
त्रं जुहोतीत्यनेन प्राप्तत्वात् । अतश्च होमानुवादेन समुच्चितोभयविधाने वाक्यभेदा गौरवापत्ते
नोनेन वाक्येन देवताद्वयं विधीयते ॥ किं तु मंत्रवर्ण प्राप्त मग्नि मन्त्र घटितत्समुच्चितः प्रजापतिर्होमो
द्देशेन विधीयते ॥ अतश्च नेदम् मंत्रः प्रापकं किं तु मंत्र... एवं च अतश्च तेनाग्नेः प्राप्तत्वान्नाग्निहोत्र

मंत्रगाः =

...तु एव ... त्वे ... सा... यी एगं

२० पदं देवतासमर्पकं किं न हि नामधेयमेव। तत्सिद्धमेतद्यस[...]त्वादग्निहोत्रशब्दस्य कर्मनामधेयत्व
मिति। एवं प्र[...]याजेषु समिदादिदेवतानां समिधः समिधोऽग्न आज्यस्य व्यंतु इत्यादिमंत्रवर्णेभ्यः प्राप्त
त्वात्। समिधो यजतीत्यादिषु समि[...]दिशब्दस्तत्प्रख्यशास्त्रात्कर्मनामधेयं। यथाहुः। विधित्सित
गुणप्राप्तिशास्त्रमन्यद्यत्र तु विद्यते। तस्मात्स्वार्पणं व्यर्थमिति नामत्वमिष्यते इति दिक्। श्येनेनाभि
चरन् यजेतेत्यत्र श्येनशब्दस्य कर्मनामधेयत्वं तद्व्यपदेशात्। तेन व्यपदेशात् उपमानं तद् यथानु
पपत्तेरिति यावत्। तथाहि। यद्विधेयं तस्य स्तुतिर्भवति। तद्यद्यत्र श्येनो विधेयः स्यात् तदार्थवादे
स्तस्यैव स्तुतिः कार्या। न तु यथा वै श्येनो निपत्यादत्ते एवमयं द्विषन्तं भ्रातृव्यं निपत्यादत्त इत्यनेना
र्थवादेन श्येनः (पक्षी) स्तोतुं शक्यः। श्येनोपमा[...]नार्थान्तरस्तुतेः क्रियमाणत्वात्। न च श्येनो

तस्मा[...]प मान[...] नामधेयत्व नात्

पमानेन स एव स्तोतुं शक्यते॥उपमानेः पक्षे व भावस्य भिन्नत्वेनिष्टत्वात्।पदान्तु रूपेण संज्ञको यागो विधीय

ते तदार्थवादेन रूपेणोपमानेन तस्य स्तुतिः (यागस्य) ।ऐकं तु शक्यत इति रूपेण शब्दस्य तद्व्यपदेशाद्यागनामधेयत्वं

तत्सिद्धं निमित्तचतुष्टयान्नामधेयत्वं॥उत्पत्तिशिष्टगुणबलीयस्त्वमपि पंचमं नामधेयत्वे निमित्त

मिति केचिदाहुः॥वैश्वदेवेन यजेतेत्यत्र वैश्वदेवशब्द . स्य कर्मनामधेयत्वमुत्पत्तिशिष्टगुणबलीय

स्त्वात्।उक्तमत्वर्थलक्षणादिप्रकारचतुष्टयासंभवात् तथा हि।न तावन्मत्वर्थलक्षणभयाद्याग

त्वं वक्तुं युक्तं।वैश्वदेवेनेति तद्धितेनैव मत्वर्थस्य यागस्योक्तत्वात्।सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थे हि तद्धि

तद्धितेन म त्वर्थस्योक्त त्वेः २ तस्मरणं।नत्रास्य शब्दस्य तद्धितान्तर्गतस्य पद्यपि सत्कुहविषोरिति स्मृतेः सत्के हविषि वा मुख्य

त्वमवगतं तथापि सर्वे नाम्नामुपस्थितवाचित्वात् सत्कहविषोश्चात्रानुपस्थितत्वाद्यजेते तु

आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं चरुं। सावित्रं द्वादशकपालं सारस्वतं चरुं। पौष्णं चरुं मारुतं सप्तकपालं। वैश्व
देवीमामिक्षां। द्यावापृथिव्यामेककपालं (इति विहितानां ... तेपादयः ... यागाः ३=
वैश्वदेवेन यजेतेति वाक्य ३=
विशेषणाच्च वैश्वदेव्या
मिक्षेत्यस्यैव विधेर्दे

२१ पास्थितं यागमेवास्य शब्दोऽभिधत्त इत्यागमत्वं यत्र ... विश्वदेवरूपैकदेवताविधानाच्च नैवा न प्रापक

वैश्वदेवेन यजेतेत्यस्मा दस्मात् ५= वाक्येन ४= कर्मभेदः। नापि तस्य तच्छास्त्रान्नामधेयत्वं। यत्र हि विधित्सितो गुणोऽन्यतः प्राप्तस्तत्रैव तस्य तच्छास्त्रा त्वात् वैश्वदेवेनेत्य
न्नामत्वं यथाग्निहोत्रशब्दे। अत्र चाग्नेयादयो ह्येते यागाः प्रकृताः तत्रामिक्षायागे यद्यपि विश्वेदेवाः प्रा नामधेयत्वं
प्ता वैश्वदेव्यामिक्षेति तथापि सप्तसु तेषु तेषामप्राप्तत्वाद्वैश्वदेवेन यजेतेत्यनेन तत्र तद्विधानेन त यागेषु

समत ...येन यपावैश्व देव्यामिक्षे त्यत्र ५= विधेयमन्र २= त्प्रख्यशास्त्रमप्राप्तेन तेन तद्वशान्नामत्वं स्यात्। न चामिक्षायागस्यैव तन्नामेति वाच्यं। वैश्वदेवेन
यजेतेति वाक्यवैयर्थ्यापत्तेः। न च वैश्वदेवशब्दस्यामिक्षायागमात्रनामत्वे स एव यागो नैनानूद्यत
इति वाच्यं। न च तदनुवादे नास्ति किंचित्फलं। पूर्वोक्तप्रवणे वैश्वदेवेन यजेतेति विधीयमानस्य
प्राचीनप्रवणदेशस्य विनाप्यनेन वाक्येनामिक्षायागसंबंधोपपत्तेः। विश्वेदेवसंबंधात्तस्य। आ

वैश्वदेवेनेत्यनेनामिक्षायागानुवादेन २= यागा २ आमिक्षायाग ...
वैश्वदेवेन यजेतेति ४=

प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेतेति वाक्यस्य ५ वैश्वदेवे[illegible]नेत्येनेन ४
वैश्वदेवेनेति वाक्यस्य ४= प्राचीनप्रवण इत्या[illegible] पक्षेतेनाग्नेययागेषु ४=। अर्थवं व इति २
वाक्येन ४=

ग्नेयाद्यशेषप्रकृतयागनामधेयत्वे तु न वैश्वदेवेनेति वाक्यानर्थक्यं तदोत्पन्नेनाग्नेयादियागाः अनू-
द्यन्ते। अनुवादेन चैकप्रतीत्यारूढत्वात्समुदितानामाग्नेयादीनामपि वैश्वदेवशब्दो नामधेयं सिध्यति
एवं च प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेतेत्यत्र वैश्वदेवशब्देनाग्नेयादियागाननूद्य प्राचीनप्रवणविधानं
तत्र सिद्धं भवति। यदा कर्मसत्त्वे अनेन वाक्येनाग्नेयादियागस्यैव प्राचीनप्रवणदेशसंबंधः स्यात्। अत
श्चातुर्मास्यप्रयोगेषु प्राचीनप्रवणदेशसंबंध एवैतद्वाक्यप्रयोजनं। एवं च वैश्वदेवशब्दोग्नेयादीनां नामधे-
यं न च तत्र तत्प्रख्यशास्त्रं निमित्तं संभवति। सत्त्वस्तु वैश्वदेवा[illegible] प्राप्तेः। अतो न वैश्वदेवशब्दस्य त
त्प्रख्यशास्त्रान्नामधेयत्वमिति। नापि तद्व्यपदेशात्। तादृशव्यपदेशस्यानुपपत्तेर्भावात्। अतश्च
वैश्वदेवशब्दस्य नामधेयत्वे उक्तप्रकारचतुष्टयस्यानिमित्तत्वादुत्पत्तिशिष्टगुणवत्तीयत्वमेव ति

नामधेयत्वे सिद्धिश्च ४=
वैश्वदेवेने ति वाक्यस्य ४=

कर्मान्तरेऽष्टहविष्ट्वासंभवात् ३ = कर्मणां

२२ मितं। तथाहि वैश्वदेवेन यजेतेत्यत्र न तावदप्रकृतकर्मानुवादेन देवताविधानं संभवति तेषाम
उक्ताष्टयागान्यत् विधानम् २ = त्रानुपस्थितेः। नापि देवताविशिष्टकर्मान्तरविधानं संभवति गौरवापत्तेः। अष्टौ हवींषीति अन
न्यगतिकलिङ्गविरोधात्। अतोनेन वाक्येन प्रकृतकर्मानुवादेन देवता विधीयत इति वक्तव्यं। त
त्रामिक्षायागे विश्वदेवप्राप्तेः सप्तसु यागेषु अनेन वाक्येन विश्वेदेवाः विधीयंत इति वक्तव्यं। न
चैतत्संभवति तेषां तेषामुत्पत्तिशिष्टाग्न्याद्यवरोधात्। आकांक्षायाहि संबंधो भवति आग्नेयादि
यागानां हि देवताकांक्षा उत्पत्तिशिष्टैरग्न्यादिभिरेव निवृत्तेति न तत्र विश्वेदेवविधानं युक्तं। अ
तश्चोत्पत्तिशिष्टगुणबलीयस्त्वाद्वैश्वदेवशब्दस्य कर्मनामधेयत्वमिति। यथाहुः। गुणांतरावरू
द्धत्वान्नावकाशो गुणोपरः। विकल्पोपि न वैषम्यात्तस्मान्नामैव युज्यते इति॥ अन्ये त्वाचार्याहुः॥ २२

यदग्नये च प्रजापतये चेति विधिः ३= बाधितः १=

यः शब्दो यत्र कर्मणा यागेन संबंधं बोधयति स चेत्तत्संबंधः शास्त्रांतरप्राप्तिर्न स्यात्तदा तस्य शब्दस्य तत्

कर्मेरः= नामधेयत्वं तस्य शास्त्रत्वात् । न च शास्त्रांतरं विधिर्वा अर्थवादो वेति अत्र नादरः । तत्राग्निहोत्रशब्दे

न संबंधबोधकं शास्त्रांतरं विधिरेव वैश्वदेवशब्दस्य विश्वेदेवसंबंधं कर्मणो बोधयति । विश्वदेव

संबंधश्चाष्टसु यागेषु विश्वेदेवाः समपद्यंत तेन वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वमित्यर्थवादादवगतः ॥ न च वि

धिरेव तत्र शास्त्रं नार्थवाद इत्यत्र किंचित्प्रमाणमस्ति ॥ अत एव ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र

ज्योतिष्टोमशब्दस्त्रीणि वा एतानि ज्योतींषि एतस्य स्तोमा इत्यर्थवादावगतं ज्योतिःसंबंधं निमित्तीकृत्य

सोमयागे प्रवर्त्तमानस्तस्य शास्त्रान्तो मध्ये यं भवति । एवं प्रकृतेपि द्रष्टव्यं पंचमप्रकारकल्पने प्रमाणा

भावात् । अत एव वैश्वदेवाधिकरणे वार्त्तिककारैरेवमुपसंहृतं तत्त्वं तयैव सर्वेषां नामधेयत्वमिति । पञ्चो

वैश्वदेव्यामिक्षेत्यस्यायमे वैश्वदेवपदगौण्यामिक्षारूपद्रव्यविधायकत्वात् ६=

२२ त्यत्र शिष्टगुणवत्वोपस्व मुक्तं तद्गुणविध्यसंभवे पुरुषस्य स्वपमात्रं। तत्सिद्धं तदभ्यासात्वैश्वदेवशब्द
स्य कर्मनामधेयत्वमिति। ननु पशुसोमाधिकरणे ऐन्द्रवायवं गृह्णातीत्यादौ न यजिकल्पनं सोमेन यजेते
ति प्रत्यक्षे यजिश्रुतेरस्तु तत्। इह तु न्यायेन वैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्रापि यजिकल्पनं मास्तु। वैश्वदेवेन यजेते
वैश्वदेवेन यजेतेति पा केन ४= त्यत्र प्रत्यक्षयजिश्रुतेः एवं चानेन वाक्येन देवताविशिष्टकर्मविधानमस्तु तस्य च द्रव्याकांक्षायां वैश्व
देव्यामिक्षेति द्रव्यविधानमस्तु। एवं च नवाक्यद्वयस्याप्यनुवादत्वं। नाप्यैन्द्रं हविरिति वन्न्यगतिकलिंग
विरोधो भवेदिति चेत्। मैवं वैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्र यज्युपकल्पने आमिक्षा किमनुवादेन विधीयत इति
वक्तव्यं। विश्वेदेवानुवादेन विधाने द्रव्यस्य देवतांगत्वमेव स्यान्न यागांगत्वं। किं च वैश्वदेवीशब्दो देवतात दे २
द्धितत्वात्। आमिक्षां तत्वेन श्रुतेरस्तु तत्। तत्र विश्वेदेवानुवादेन द्रव्यविधानं वैश्वदेवीशब्दे नैव कर्तव्यं पद २३

विश्वेदेवा देवताकत्वेन १= प्रकृतं प्रधानानुवादेन १= वैश्वदेवीशब्दात् तद्धितप्रत्ययांशेन १=

एकार्थीतात्पर्यीकत्वम् २= प१ एवपदेनोक्तो भयकरणं १=

श्रुतेः॥ यथा भावनायां करणसमर्पणं धातुनैवाक्षिप्यते पदश्रुतेरेवं तु पदेनेत्युक्तं भावार्थाधिकरणे तद्वत्। तत्रैव
वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इति वत् एकप्रसरताविरोधः। अतो यागानुवादेनापि द्रव्यविधानार्थं वैश्वदेव्यामि वैषम्यं दर्श
क्षेत्यत्र यजिकल्पनं तावदवश्यं कर्त्तव्यं। ततश्च पशुसोमाधिकरणन्यायवैषम्यात् ऐन्द्रं नायं व गृह्णाति सद्व यति ऐन्द्रेति २
देवताविशिष्टग्रहणविधाने न यज्यकल्पनात्। यजिकल्पने च वैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्रैव द्रव्यदेवताविशि
आग्नेयादिषु यजिकल्पनात् ३= ष्टकर्मविधानमुक्तं रूपद्रूपश्रवणाच्च। एवं चाग्नेयोष्टाकपालः सौम्यं चरुरित्यादिवाक्यैर्वैश्वदेव्यामिक्षेत्य देवताविशि
स्य वाक्यस्य प्रायः पाठोऽरक्षितो भवति। अन्यथा हि तेषु सर्वेषु द्रव्यदेवतासंबंधे कल्पितयागविधानं अत्रैव ष्टामिक्षाया ग्रमात्रसम
द्रव्यमात्रविधानमिति वैरूप्यं प्रसज्येत। किंच वैश्वदेवेन यजेतेत्यत्र वैश्वदेवशब्दस्य देवतासमर्पकत्वे र्पकत्वे २=
यदि विश्वेदेवाः समप्यंते तदा वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वमिष्यते तत्स्यार्थवादसंल्पतमेव निरालंबनत्वं स्यात्। एत

वैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्र यज्यकल्पने ३=

अष्टहविःसंघरूपकर्मणि १= तद्ध्यानम् १=

२५ दर्थवादाद्धि वैश्वदेवशब्दो विश्वदेवकर्तृके कर्मणि प्रवृत्त इति ज्ञायते। तद्देवतासमर्पकत्वे विरुध्यते॥
किंच वैश्वदेवेन यजेतेत्यस्य यागविधित्वे आमिक्षायागो सन्निशिष्टत्वात् तथा च तया न वाजिनं बाधि
तुं शक्यत इत्युभयोरपि आमिक्षावाजिनयोरेकस्यागांगत्वं स्यात्। तथा च विकल्पः सचाष्टदोषदुष्ट इति
तस्मा वैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्रैव यागविधानं। इतरस्य त्वनुवादत्वं। अनुवादत्वे च यथा नानर्थकं तथोक्त
मित्यास्तां तावत्। तत्सिद्धं वैश्वदेवेन यजेतेत्यस्य शब्दस्य कर्मनामधेयत्वं। तदेवं निरूपितं मत्वर्थलक्ष
णादि प्रकार[illegible]रचतुष्टनिरूपणेन नामधेयस्य विधेयार्थपरिच्छेदकतयार्थवत्वं॥
दामोदरो जयति श्रीः। अनर्थहेतुकर्मणः सकाशात्पुरुषस्य निरतिकरत्वेन निषेधानां पुरुषार्थानुबं
धित्वं॥ तथाहि यथा॥ विजयः प्रेरणामभिदधतः स्वप्रवर्तनैकत्वनिर्वाहार्थं विधेयस्य धियादेः श्रेयःसा २४

यागस्य

धनत्वमाक्षिप्यतः पुरुषं तत्र प्रवर्तयति । एवं न कलंजं भक्षयेदित्यादयो निषेधा अपि निवर्तनामभिद
धतः स्वनिवर्तकत्वनिर्वाहार्थं निषेध्यस्य कलंजभक्षणादेरनर्थहेतुत्वमाक्षिप्यतः पुरुषं ततो निव
र्तयंति । ननु कथं निषेधानां निवर्तनाप्रतिपादकत्वं यावता न भक्षयेन्नहं तत्परस्यैव मादौ अमवधा
नेन नञर्थस्याभावस्य धात्वर्थेनान्वये । धात्वर्थवर्जनकर्त्तव्यतैव सर्वत्र वाक्यार्थः प्रतीयते ॥ ततश्च
यथा यजेतेत्यादौ यागकर्त्तव्यता वाक्यार्थः । एवं निषेधेषु तत्तद्धात्वर्थवर्जनकर्त्तव्यता वाक्यार्थो न निव
र्तनेति चेत् । [illegible] । असमवधानेपि धात्वर्थस्य प्रत्ययार्थोपसर्जनत्वेनोपस्थितस्य नञर्थेनान्वयायोगा
त् । नह्युपसर्जनमन्येनान्वेति राजपुरुषमानयेत्यत्र [illegible] राज्ञ आनयनेनान्वयापत्तेः । तत समवधानेपि
नञर्थस्य न धात्वर्थेनान्वयः । आख्यातस्यैवेहापि प्रत्ययेनापि कलंजादिपदार्थैरन्वयः । तेषामपि कार

भिन्नपदस्य नञर्थेना (नि

२५ कोपसर्जनत्वेनोपस्थितत्वेन [illegible] न्वयायोगात्। एकहायन्याइवाह एयेन अतश्चात्वेना
न्वयायोगान्नञर्थः प्रत्ययार्थेन संबध्यते। तस्य प्राधान्यात्। अथ भावनयेवाह एषा हीति तत्रापि नामत्वेनांशवा
च्यत्यार्थं भावनयात्स्या अपि लिङ्त्वांशवाच्यप्रवर्तनोपसर्जनत्वेनोपस्थितत्वात्। अतो लिङ्त्वांशेन
नञ् संबध्यते तस्य सर्वापेक्षया प्राधान्यात्। नञश्चैष स्वभावो यत्स्वसंबंधिप्रतिपक्षबोधकत्वं। नास्तीत्यत्र प्रवर्त्ते
स्त्यस्तीति सत्त्वशब्देन संबध्यमानो नञ् सत्त्वप्रतिपक्षं असत्त्वं गमयति। तदिह लिङर्थस्तावत्प्रवर्तना अ नाप्रती
नत्तेन संबध्यमानो नञ् प्रवर्तनाप्रतिपक्षं निवर्तनां गमयति। विधिवाक्यश्रवणे लिङ् अयं मां प्रवर्त्तयतीति ति ३ २५
वन्निषेधवाक्यश्रवणे अयं मां निवर्त्तयतीति निवृत्त्यनुकूलव्यापाररूपनिवर्तनाख्यः प्रतीतिरनुभवसिद्धा
अतश्च सर्वत्र निषेधे श्रुतिवर्तनैव वाक्यार्थः। एवं च विधिनिषेधयोर्भिन्नार्थत्वं सिद्धं भवति॥ हनना

३३

दिवर्जनं कर्त्तव्यतावाक्यार्थपक्षे तु कर्त्तव्यताया एवोभयत्र प्रतिपाद्यत्वात्तयोरेकार्थत्वं स्यात् ॥ तन्न युक्तं । यथा
हुः । अनंतरं याहृशं लोके ब्रह्महत्याश्वमेधयोः । दृश्यते ताहृगेवेदं विधानप्रतिषेधयोरिति तथा । फल
बुद्धिप्रमेयाधिकारी बोधकभेदतः । पंचधा संततमिच्छन्त्यात्रेदो विधिनिषेधयोरिति यन्मते दुष्टसाधनत्वं
लिङर्थस्तन्मते लिङः संसृष्टानञा दुष्टसाधनत्वप्रतिपादनमनिष्टसाधनत्वं गमयति सर्वथापि तु नञः प्रा
प्रत्ययस्य ५= धान्यात्क्वचिदपि नान्वयः । यदा तु तदन्वये किंचिद्बाधकं तदा गत्याभावत्वर्थे नान्वयः ॥ तत्र बाधकं द्विविधं
स्नातकस्य ६= तस्य व्रतमित्युपक्रमो विकल्पप्रसक्तिश्च । अनेन च बाधकद्वयेन नञ्युक्ते प्रकृते शुचिवाक्ये पर्युदास
कर्त्तव्यमूह= आश्रयणं भवति । तदभावे निषेध एव । पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् ॥ प्रतिषेधः स विज्ञेयो क्रि
यया सह यत्र नञ् इति च तयोर्लक्षणं तत्र नेक्षेतोद्यंतमादित्यमित्यादौ पर्युदासाश्रयणं तस्य व्रतमि
नास्तं यंतं कदाचनेति आदित्यमित्युत्तरश्लोकः १=

व्यापीनां वक्ता १ ... नात् अर्थान्तरोक्तौ च स्यात्
तस्य व्रतमि त्यस्य२

स्तुपक्रमात् । तथाहि । व्रतशब्देन कर्मणोऽर्थ उच्यते॥ अतस्तस्मात् कस्य कर्मत्वेनोपक्रमो लिंगे तत्कर्तव्याम
त्यपेक्षायामग्नेर्देवेनोक्तेन मादित्यमित्यादौ कर्मण एवार्थी वक्तव्यः आकांक्षितामिधां । एवं वाक्यस्य साकां
क्षत्वेन प्रामाण्यं संगतात्॥ ... न हि कर्मव्यापारे केव्यत्वेनोपक्रमे ग्रे च तदनभिधाने प्रसंगो न
नि एवं वाक्यस्य साकांक्षत्वे ... भवति॥ न च साकांक्षस्य प्रामाण्यं । गौरश्वः पुरुषो हस्तीत्यादावपि प्रसंगात्। किं
चैवं तेन तत्पयोपक्रमेण प्रतीयमाना एकवाक्यता च न स्यात् अर्थान्तरोक्तेः। अतश्चास्मिन् वाक्ये कस्य न कर्मण
एवार्थी वक्तव्यः॥ तदुक्तौ च न नञः प्रत्ययेन संबंधो घटते। तत्संबंधे कर्तव्यार्थोक्तेरनुपपत्तेः॥ प्रत्ययार्था
वतारितो नञ् धातुना संबध्यते। तत्संबंधेन नञः प्रतिषेधकत्वं विधायकसंबंधे नैव तस्य प्रतिषेध्य...क
त्वात् प्रतिषेधकत्वस्य विधायकत्वप्रतिपन्नत्वात्। नाम्नधातुयोगे तु न नञः प्रतिषेधकत्वं तयोरविधा

...त्वात् २

बुधा इति शेषः ९=

पकत्वात्।यत्वाहुः।नामधात्वर्थयोगी तु नैव नञ्‌प्रतिषेधकः।वदत्यब्राह्मणाधर्मावन्यमात्रविरोधिनाविति
अतश्च नेदंतेत्यत्र नञो धातुयोगाभावान्नेहितिभ्यां ईक्षणविरोधीकश्चनार्थः प्रतिपाद्यते।ननु तदन्यतद्विरु
द्धतदभावेषु नञ इति सत्यपि स्मरणे नञः स्वसंसृष्टाभाव एव शक्तिः बाधकाभावात् ननु तदन्यतद्विरुद्ध पोतेपो
र भावघटितत्वेन गौरवात्।अनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वात्।अतो नञो धातुयोगे धात्वर्थाभावबोधकत्व
मेव।ननु तद्विरुद्धार्थबोधकत्वमिति चेत्।सत्यं।नञोऽभाव एव शक्तिः स्मरणं तु प्रतीत्यभिप्रायं।।नाम न शातत्र भिप्रायं ५
धात्वर्थयोगेऽपि प्रतीत्यभिप्रायं।।तथापि नेदंतेत्यत्र प्रत्ययस्य नञा संबंधात् तेन तावत्काश्चिदर्थो वि
धेयः तत्र न तावद्धात्वर्थो विधातुं शक्यते नञा तदभावबोधनात्।नापि तदभावो विधातुं शक्यते।अभाव
स्याविधेयत्वात्।अतश्च नाजहितिभ्यां विधानयोग्यः कश्च नेक्षणविरोधी अर्थो लक्षणया प्रतिपाद्यते।।स

लिङ्गाविधानयोग्यः ९=

वस्त्रेणानुरवपिधानादेः १८

२१ चेक्षणविरोधीलक्षणाः पदार्थो नेक्षेतेत्यत्र वीक्षणसंकल्पः । तस्येक्षणविरोधित्वात् । सत्यपि पदार्थांतरस्ये
क्षणविरोधित्वे सर्वक्रियाविनाभूतत्वेन संकल्पस्यैव लक्षणा । स एव नेक्षेतेत्यत्र कर्तव्यतया विधीयते । अ
नीक्षणसंकल्पेन भावयेदिति भाव्याकांक्षायां च एतावता हैनसा वियुक्तो भवतीति वाक्यशेषावगतः पाप
क्षयो भाव्यत्वया संबध्यते । एवं चात्र पापक्षयार्थसंकल्पस्य कर्तव्यतया विधानात् तस्य व्रतमित्यनेनैकवाक्य
तासिद्धा भवति । तस्मिंश्च नेक्षेतेत्यत्र तस्य व्रतमित्युपक्रमात् पर्युदासाश्रयणमिति ॥ ननु याजेषु येयजाम
हं करोतीत्यत्र विकल्पप्रसक्त्या तदाश्रयणं तथाहि । यद्यत्र प्रधानसंबंधत्वेनाभावः प्रसज्यसंबंधः स्वीक्रि
यते ॥ तथा सत्यनेनवाक्येनानुयाजेषु येयजामहः प्रतिषिध्यतेरितिवक्तव्यं ॥ अनुयाजेषु येयजामहं न
कुर्यादिति । न चात्र तस्य प्रतिषेधः प्राप्तिं विना संभवति । प्राप्तिसापेक्षत्वात् प्रतिषेधस्य अत एव नांतरि २१

निवर्त्तितव्यं। प्राप्ति १ २ वैराग्याद्य १ प्रवर्त्तते २ संध्योपासनादिवत् १८ =
मा२

द्वेषादिवीत्यस्य न प्रतिषेधत्वं अंतरिक्षेचयनाप्राप्तेः॥ अत एव न ब्राह्मणो हंतव्य इत्यस्य निषेधत्वेन नि
वर्तकत्वमुपपद्यते॥ सर्वो हि पुरुषः कदाचिद्धननादौ प्रवर्त्तते कदाचिद्रागाद्यभावेन निवर्त्तते। तत्र यदि नि
षेधस्य प्राप्तिसापेक्षत्वं न स्यात्॥ तदा रागाविरोधाय हननादावप्रवृत्तं प्रत्येव शास्त्रप्रामाण्योपपत्तौ रागा
दिना हननादौ प्रवृत्ते न पुंसानततौ सापेक्षत्वे तु स्वयमप्रवृत्तं प्रति पुंसत्वाभावेन निषेधशास्त्राप्रवृत्तेः
रागादिना प्रवृत्तं प्रत्येवसंभावितनिमित्तरागाबाधेन निषेधशास्त्रप्रवृत्तेर्युक्ता प्रवृत्तस्य ततो निवृत्तिः अत
श्च ब्राह्मणो न हंतव्य इत्यस्य निषेधस्य निवृत्तिनियमबोधकत्वं व्रीहीनवहन्यादित्यस्येवावघात
नियमबोधकत्वं॥ यथा खलु व्रीहीनवहन्यादिति शास्त्रं वैतुष्यार्थं अवघाते स्वयं प्रवर्तं पुरुषं प्रति
न प्रवर्त्तते वैयर्थ्यात्। किंतु दलनादौ प्रवृत्तं प्रति। एवं न हन्यादिति शास्त्रं हननात्स्वयं निवृत्तं पुरुषं

२८ षं प्रति न प्रवर्त्तते वैयर्थ्यात्। किं तु ह नने प्रवृत्तं पुरुषं प्रति। कर्त्तव्यत्वेन प्रसक्तस्य प्रतिषेधात्। यत्कर्त्तव्यंत
न्नेति अतश्च प्राप्तिसापेक्षत्वात्प्रतिषेधानां अनुयाजेषु येयजामह प्रतिषेधे तस्य तत्र प्राप्तिर्वक्तव्या सा न
तावद्वचनमादाविवरागतः संभवति। अतो यजतिषु येयजामहं करोतीति शास्त्रात्सा वक्तव्या शास्त्रप्राप्त
स्य च प्रतिषेधे विकल्पः स्यात्॥ शास्त्रे रागप्राप्तिनिमित्तरागस्येव शास्त्रांतरस्यापि तत्र बाधायोगात्। न च
पदशास्त्रेणाहवनीयशास्त्रस्येव नानुयाजेष्विति विशेषशास्त्रेण यजतिषु येयजामहं करोतीति सामा
न्यशास्त्रस्य बाधः स्यादिति वाच्यं॥ शास्त्रयोर्हि तत्र बाध्यबाधकभावो यत्र परस्परं निरपेक्षता। न हि प २ षट ३
दशास्त्रस्य स्वार्थविधानार्थमाहवनीयशास्त्रापेक्षास्ति निषेधशास्त्रस्य तु प्रसक्त्यर्थं यजतिषु येयजामहंक
रोतीति विधेरस्त्यपेक्षा। एवं च निषेधशास्त्रस्य विशेषविषयत्वेन प्राबल्यवद्विधिशास्त्रस्यापि उपजीव्य

द्विरदृष्टकल्पनां दर्शयति विधेहीति ३=

त्वेन प्राबल्यमस्तीति न निषेधेन विधेरत्यन्तबाधो युक्त इति विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पः स्यात्। सचैव न युक्तः
विकल्पे हि पक्षे शास्त्रस्याप्रामाण्यं भवति। न ह्यनुयाजेषु येयजामहं करोति नानुयाजेष्विति वाक्ययोः प्रामाण्यं सं
भवति व्रीह्यनुष्ठानसमये यववाक्यवच्छास्त्रस्यादृष्टकल्पना च स्यात्। विधेर्हि एवं ज्ञायते यत् अनुयाजेषु
येयजामहकरणे कश्चनोपकारो भवतीति निषेधात्त्वेतदकरणादिति ज्ञायते अनन्तवदनाकरणादिवत्
दर्शपूर्णमासयोः कश्चिदुपकारः क्रियत इति॥ सचोपकारोऽदृष्टरूप इति द्विरदृष्टकल्पनाप्रसंगः। अतश्च
विकल्पो न युक्तः। प्रतिषेधाश्रयणे च तदा पर्युदासाश्रयणं। किन्तु नञः अनुयाजशब्देन सम्बन्धमाश्रि
त्य पर्युदास आश्रीयते। नञनुयाजशब्दाभ्यामनुयाजव्यतिरिक्तलक्षणात्। अनुयाजव्यतिरिक्तेषु येय
जामहं करोतीति। अत्र च वाक्ये येयजामहः कर्तव्यतया न विधीयते। यजतिषु येयजामहं करोतीत्यनेनै

नानुयाजेषु १=

२९ वविहितत्वात्। किं तु सामान्यशास्त्रविहितयेयजामहानुवादेन तस्यानुयाजव्यतिरिक्तविषयतां विधी
यते। यत्यजतिषु येयजामहं करोतीति तदनुयाजव्यतिरिक्तेष्विति। एवं सामान्यशास्त्रस्याविशेषाद्येविहितः
नानुयाजेष्विति यनेनानुयाजव्यतिरिक्तविषयसमर्पणाद्‌नुयाजव्यतिरिक्तेषु येयजामहः कर्तव्यतया प्राप्तः येयर
अनुयाजेषु तु सकर्तव्यतया प्राप्त्यभावान्न निषेधप्राप्तिरिति न विकल्पः। तन्मतेन यथा वा नानुयाजव्यतिरिक्तवि
षयसमर्पणेन नानुयाजेष्विति वाक्यस्य नाप्रामाण्यं। अतश्च पर्युदासाश्रयणे न किंचिद्बाधकं
नन्विदं नानुयाजेष्विति वाक्ये विकल्पभयात्पर्युदासाश्रयणमिति। ननु पर्युदासाश्रयणे यजतिषु ये
यजामहं करोतीति शास्त्रेण यागसामान्ये प्राप्तस्य येयजामहस्य नानुयाजेष्विति यनेनानुयाजव्यतिरि
क्तेसंकोचनात्पर्युदासस्योपसंहारादभेदः स्यादिति उपसंहारो हि सामान्यप्राप्तस्य विशेषे संकोचो भव

कर्मेदं दृष्टान्तेनाह उपेति १८

न्येनु ३ न २

अनुयाज २८

तियथा पुरोडाशं चतुर्धा करोतीति पुरोडाशसामान्ये प्राप्तं चतुर्द्धा करणं। आग्नेयं चतुर्द्धा करोतीति
आग्नेनसंकोच्यत इति चेत् (आग्नेय) तन्मात्रसंकोचार्थत्वादुपसंहारस्य तदन्यमात्रसंकोचार्थत्वात्पर्युदास इ
तिके चित्॥ अ उपसंहारो नाम सामान्यतः प्राप्तस्य विशेषेसंकोचनरूपो व्यापारविशेषो विधेः प पर्युदास
र्युदासः सविशेषोपक्रोतरपदेन नञ्‌ इरलमिपुको नञ्‌ प्रत्ययातिरिक्तेन धातुनाकानाम्ना वा नञः संबं स्तु ३४
धः पर्युदासः अतः अनयोस्तावत्स्वरूपतः स्पष्ट एव भेदः एवंसत्यभेदः आशंक्येत पदिपत्र पर्युदासस्त
त्रावश्यमुपसंहारः स्यात् न चैतदस्ति नेदतो घंतमिस्यादौ सत्यपि तस्मिन्नुपसंहाराभावात्॥ नहि तत्रा ग्ने:
यैव चतुर्धाकरणमिव सामान्ये प्राप्तं किंचिद्विशेषे संकोच्यते॥ पापक्षयोद्देशेनानीदेन संकल्पमात्रविधा
नात्। प्रकृतोदाहरणे तु याजसामान्ये प्राप्तस्यैव यजामहस्यानुयाजव्यतिरिक्तेषु संकोचनात् (नं) यदि विधेरूप

एतावत्कथनेन उपसंहारविधिश्च नियमेनानायाति १= आग्नेयमात्रसंकोचे यत्रपर्युदासस्तत्रैवेत्युपमनुपसंहारन इ
अतोऽस्ति विधिः २= तिनास्तीत्यर्थः नेवं तत्पादावुपसंहारा-
भावात् १=

३० संहारविधित्वं भवति नैतावता किंचिद्विरुध्यते॥ विध्यभावे हि कथं विधिकार्यमुपसंहारः पर्युदासे
नक्रियत इति भवति विरोधः। न चात्र विधिर्नास्ति नञोऽनुयाजपदसंबंधेन विधेर्विधायकत्वस्याव्या
घातात्। अत्र हि पर्युदासोऽनुयाजव्यतिरिक्तविषयसमर्पकः। आग्नेयपदवत् उपसंहारकस्तु विधिरे
व। न चात्र तस्मात्रसंकोचाभावान्नोपसंहार इति वाच्यं॥ तस्मात्रसंकोचरतिकोऽर्थः॥ आग्नेयमात्रे
संकोचो नोत्वास्य [illegible] मात्रसंकोचो वा आद्ये अनारभ्याधीतसाप्तदश्यस्य मित्रविं
दादिप्रकरणस्थेन वाक्येनोपसंहारो न स्यात्। आग्नेये संकोचाभावात् द्वितीये चतु प्रकरणस्य मित्र
विंदादिप्रकरणस्थवाक्ये [illegible] मात्रे प्राप्तस्याग्नेये संकोचभवत् अनुयाजाननुयाजेषु साधारण्येन प्रा
प्तस्यानुयाजेषु संकोचादुपसंहारः स्यादेव। एतावांस्तु विशेषः। आग्नेयादिवाक्येषु आग्नेयपादयोवि ३०

अनुयाजव्यतिरिक्तरूपस्य विशेषस्य १=
विकल्पः ४=

शेषाः स्वपदोपस्थापिताः। प्रकृते तु पर्युदासे नञ्समुपस्थापितातिरिक्तोपसंहारन्यायस्त्वविशिष्ट एव। यत्त्वेतद
न्यमात्रसंकोचनार्थत्वात्पर्युदासस्येति तन्न॥ नेत्येतेनात्र सत्यपि पर्युदासे संकोचाभावात्। न ह्यत्र
सामान्ये प्राप्ते तदन्यमात्रे संकोच्यते। संकल्पमात्रविधानादिषु केभिस्तास्तां तावत्। नास्ति स्वं नानुपा । पर्युदासः ५=
जेष्वित्यत्र विकल्पप्रसक्त्या पर्युदासाश्रयणमिति। यत्र तु अत्राश्रयितुं न शक्यते तत्र नञ्त्वसक्तावपि
निषेध एवाश्रीयते। यथा नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीत्यत्र ह्यतिरात्रे षोडशिग्रहणं प्रतिषिध्यत इति अशक्यत्व माहयदीति ३
विहितप्रतिषिद्धत्वात् विकल्पप्रसक्तावपि पर्युदासो नाश्रयितुं शक्यत्वात्। यदि ह्यत्र नञः षोडशि
पदेन संबन्धः स्वीक्रियेत तदा अतिरात्रे षोडशिव्यतिरिक्तं गृह्णातीति वाक्यार्थः स्यात्। तत्र चातिरात्रे षो
डशिनं गृह्णातीति प्रसक्तविधिविरोधः अतएवातिरात्रपदेन नञः संबन्धोऽतिरात्रे षोडशिनं गृह्णा

वक्ष्यमाणादेव १= सोमपात्रविशेषं २= अतिरात्रव्यतिरिक्ते यागे षोडशिनं गृह्णाती
[illegible] पदेन नञ्सम्बन्धे वाक्यार्थः स्यात् तत्र वक्ष्यमाणात् तेन सम्भवती
तिभावः १=

३१ तीति प्रत्यक्षविधिविरोधात् ॥ अतश्चात्र यत्र पर्युदासस्यानुपपत्तेर्निषेध एव स्वीक्रियते विकल्पोपि
स्वीक्रियते अनन्यगतित्वात् अतश्चैतत्सिद्धं यत्र नञ्युक्तमित्याद्युपक्रमः विकल्पप्रसक्तिश्च नास्ति । तत्र प्र
तिषेधो यथा न कलंजं भक्षयेदिति यत्र वा विकल्पप्रसक्तावपि पर्युदासाश्रयणं नोपपद्यते तत्रापि
प्रतिषेधः यथा नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति । एतावांस्तु विशेषः । यत्र विकल्पापादकः प्रतिषेधः
तत्र प्रतिषिध्यमानस्यानर्थहेतुत्वं उभयोरपि विधिनिषेधयोः क्रत्वर्थत्वात् । यत्र तु न विकल्पः प्र
सज्यते । प्राप्तिश्च रागतः प्रतिषेधश्च पुरुषार्थस्तत्र निषिध्यमानस्यानर्थहेतुत्वं यथा कलंजभक्षण
स्य दीक्षितो न ददाति न जुहोतीत्यादि तु नुदानहोमादीनां शास्त्रप्राप्तावपि पुरुषार्थत्वेन प्राप्तत्वात् क्रत्व
र्थत्वेन प्रतिषेधो [illegible] तीत्यादि तु नुदानहोमादीनां शास्त्रप्राप्तावपि पुरुषार्थत्वेन प्राप्तत्वात् क्रत्व ३१

पुरुषोपकारित्वेन २=

र्थत्वेन प्रतिषेधेऽनुत्पाद्यत्वाभावेन विकल्पाप्रसक्तावपि न तेषामनर्थहेतुत्वं रागतः प्राप्त्यभावात्। रा
गतः प्राप्तस्यापि क्रत्वर्थत्वेन प्रतिषेधे तदनुष्ठाने क्रतौ वैगुण्ये नानर्थहेतुत्वापत्तिः। यथा स्त्र्युपग
मनादिप्रतिषेधे रागतः प्राप्तस्य पुरुषार्थत्वेन प्रतिषेधे निषिध्यमानस्यानर्थहेतुत्वमिति दिक्। तस्मि
द्धं निषेधानां पुरुषार्थानुबंधित्वं। एवं सर्वस्यापि वेदस्य पुरुषार्थानुबंधित्वं। नंद नंद नो जयति। प्रकृतमनु अध्ययनवि धि उपात्त चिन ५=
सरामः। तदेवं यथा विध्यादीनामध्ययनविध्युपात्तानां नानर्थक्यं एवमर्थवादानामपि तदुपात्तत्वेनानर्थ
क्यं एवमर्थवादानामपि तदुपात्तत्वे नानर्थक्यानुपपत्तेः स्वार्थप्रतिपादने च प्रयोजनाभावात्तल्लक्षणया
प्रयोजनवदर्थपर्यवसानं वक्तव्यं। ते चार्थवादाः द्विविधाः। विधिशेषाः निषेधशेषाश्च। तत्र वायव्यं श्वे च २
तमालभेत इत्यादिविधिशेषाणां वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता इत्यादीनामर्थवादानां विधेयार्थस्तावकतयार्थवत्वं,

वेद्यामास्तृतबर्हिषि हिरण्यं निधाय तस्याभिमंत्रणं तस्य २ कृत्वा ब्राह्मणेभ्यो देयम् तत्र रजतं न देयम् इति भावः १=
स्वर्थवादानां स्वार्थप्रतिपादने प्रयोजनाभावाच्च १=

३२ बर्हिषि रजतं न देयमित्यादि निषेधशेषाणां सोरोदीदित्यादीनामर्थवादानां तु निषेधानिंदकतयेति। अ
तश्च लोके लक्षणया प्राशस्त्यमप्राशस्त्यं च स्वसन्निधिपठितविधिनिषेधापेक्षितत्वात् स्वार्थप्रतिपादने प्रयो
जनमत्वमभावेनार्थवादैर्बोध्यते॥ तच्च प्राशस्त्यज्ञानं शब्दभावनायामितिकर्तव्यतात्वेन संबध्यते। पर
मप्रकृतमनुसरामः। तस्मिंश्च वेदप्रमाणार्थभावनाभाव्यकोपेक्षितलिङादिज्ञानकरणिकाप्राशस्त्यज्ञानेति
कर्तव्यताका शाब्दीभावना लिङ्ग्लोशेनोच्यत इति॥ ननु केयं शाब्दीभावना। उच्यते पुरुषप्रवृत्त्यनुकूलो
व्यापारविशेषः स एव विध्यर्थः। लिङादिश्रवणे अयं मां प्रवर्तयतीति तस्य नियमेन प्रतीतेः एवं च इष्टसा
धनत्वं विध्यर्थ इति तन्न। तथा सति इष्टसाधनमिति शब्दस्य विधिशब्दपर्यायः स्यात्। न च पर्यायत्वमुच्यते
।संध्योपासनं ते इष्टसाधनं तस्मात्त्वं कुर्विति सहप्रयोगात् पर्यायाणां च सहप्रयोगाभावात्। अतश्च मा

पारविशेषएवविध्यर्थः ॥ सचलोके पुरुषनिष्ठोभिप्रायविशेषः। वेदे तु पुरुषाभावाद्वेदनिष्ठएवप्रेरणापरप
र्यायपरस्तुकं ॥ ननुलोके शब्दनिष्ठप्रेरणापरपर्यायव्यापारे शब्दप्रयोगाभावेनशक्तिग्रहाभावात्कथंत
शाब्दबोधः ३ स्यविधिशब्दार्थत्वमितिचेत्न सम्यगेतत् ॥ तथापिबालस्तावत्स्तनपानादौस्वकृतरोदनादिजनितमा
तृप्रवृत्तेः स्वाभिप्रायरूपप्रवर्तनाज्ञानजन्यत्वावधारणात्सविधिकप्रयोजकवाक्यश्रवणसमनंतरमा
विर्भूतप्रयोज्यवृद्धप्रवृत्तिमुपलभ्यतत्कारणत्वेनतस्यप्रवर्तनाज्ञानमनुमिमीते यद्यपि भोजनादौस्वप्र
वृत्तेः समीहितसाधनताज्ञानपूर्वकत्वात्प्रयोज्यवृद्धप्रवृत्तेरपितत्पूर्वकत्वावसानं युक्तं तथाप्यनुपस्थि
रितप्रवृत्तौ प्रवर्तनाज्ञानजन्यत्वस्योक्तमांनप्रवृत्तौदर्शनेन प्रयोज्यवृद्धप्रवृत्तेरपि अनभिप्रेरितप्रवृत्तित्वाव
त्तत्कारणत्वेन प्रवर्तनाज्ञानस्यैवाध्यवसानं। तच्च प्रवर्तनाज्ञानमन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रयोजकवाक्यज

न्यत्वा

३२ ऽभिसवधारयति। तत्र चावापोद्वापाभ्यां प्रवर्त्तनायां विधिशक्तिमवधारयति। प्रवर्त्तनानुकूलो व्यापारः
प्रवर्त्तना स च व्यापारः प्रेषादिरूपो विविध इति प्रत्येकं व्यभिचारित्वाद्विधिशब्दवाच्यत्वानुपपत्तेः
प्रवर्त्तनासामान्यमेव विधिशब्दवाच्यमिति कल्पयति। एवं च विधिश्रवणे प्रेषादिरूपस्यैवाऽभि
प्रायस्य प्रवर्त्तनात्वेनैव रूपेण प्रतीतिर्न विशेषरूपेण तस्यैव शक्तिग्रहात् विशेषरूपेण तु प्रतीति
र्लक्षणयैव॥ एवं च वैदिकलिङादिश्रवणेपि प्रवर्त्तनासामान्यमेव प्रतीयते तत्र कोसौ व्यापार इत्यपे
क्षायां प्रेषादिरूपस्यैवाऽभिप्रायस्यापौरुषेये वेदेऽनुपपत्तेः शब्दनिष्ठ एव प्रेरणापरपर्यायः कश्चिद्व्या
पार इति कल्प्यते। अतश्च शब्दनिष्ठ एव प्रेरणापरपर्यायो व्यापारः शाब्दी भावना सैव च प्रवर्त्तनात्वेन
रूपेण विध्यर्थ इति। अयमेव वार्थोऽभिधाभावनामाहुरन्यामेव लिङादय इति वार्तिकस्य। अभि

वेदस्य प्रवृत्तिजनकत्वान्यथाऽनुपपत्त्याकल्पित ६=

धीयतेनेनेति मुख्यत्वाभिधाशब्देन शब्द उच्यते। तथ्यारात्मिको भावना हि तु इत्यादि वाच्येति केचिदाचार्याः
अप्रेत्याहुः सत्यं प्रवर्त्तना सामान्यं विध्यर्थः तथैव शक्तिग्रहात्। परस्यानुकूलव्यापारः प्रवर्त्तना अपौ
रुषेये च वेदे प्रेषादेरसंभवात् किंचित्सुरूप परस्यानुकूलो व्यापारविशेषः कल्पनीयः। विधिशब्दाभिधेय
प्रवर्त्तनासामान्यस्य विशेषमंतरेण पर्यवसानात्। तत्र कोसौ व्यापाररूपेक्षायां धात्वर्थगतं समीहित
साधनत्वमेवेति कल्प्यते। तस्यापि स्वपरस्यानुकूलत्वात्। सर्वो हि समीहितसाधनतां ज्ञात्वा प्रवर्त्तते। अ
न्यप्रेरितोपि यदा इष्टसाधनतां न जानाति तदा नैव प्रवर्त्तते। स्वतंत्रप्रेरणावादेपि तदा इष्टसमीहित
साधनताज्ञानं स्वीक्रियत एवान्यथा विधेः प्रवर्त्तकत्वानुपपत्तेः। अतश्चानन्यपरत्वात् समीहितसाधन
तैव प्रवर्त्तनात्वेन रूपेण विध्यर्थः। एवं च विधिशब्दस्यान्यनिष्ठव्यापारबोधकत्वं लोकप्रसिद्धं सिद्धं भवति

वेदकप्रेरणा स्थलेपि

पा॰ आदि १= समीहितसाधनत्वम् २= संगच्छते १=

मीमांसकमते शब्दस्य द्रव्यत्वात् स्पन्दना स२ स्वस्मिन् विधिशब्दे पतत्प्रवृत्तिहेतुत्वं तेनानुमितस्य ८=
वत्वम् १= यागादि २= प्रवर्त्तना प्रवर्त्तनाचेन समीहित

३५ किंच शब्दे एको व्यापारः स्पंदाद्यतिरिक्तः कल्पनीयः तस्य च स्वप्रवृत्तौ पराधीनप्रवृत्तौ वा कारणत्वेन क्लृप्तस्य च साधनत्वा
इष्ट-साधनत्व २
वर्त्तनात्वेन रूपेण ज्ञातस्य प्रवृत्त्यनुकूलत्वं शब्दस्य च परनिष्ठव्यापारज्ञापकत्वेन क्लृप्तस्य स्वनिष्ठव्यापार भिधाने
बोधकत्वं । विधेश्च प्रवर्त्तकत्वनिर्वाहार्थं यत्व थे स्वस्य समीहितसाधनत्वमिति कल्पना द्वरं आवश्य नप=
कस्यैवसमीहितसाधनत्वस्य स्वप्रवृत्तिहेतुत्वेन क्लृप्तस्य प्रवर्त्तनारूपेण विध्यर्थत्व कल्पनं लाघवात्
यागादि
अन्यनिष्ठत्वाच्च । न च विधेः प्रवर्त्तकत्वनिर्वाहार्थं समीहितसाधनत्वकल्पनापि यो के [redacted] पि वि नै० म०५=
माचार धेः प्रवर्त्तकत्वं तथा तथ्स्य समीहितसाधनत्वकल्पकमेव नास्तीति वाच्यं प्रवर्त्तनाभिधानेन एतन्मते त्वे रणान५
पि विधेः प्रवर्त्तकत्वात् । विध्यभिहितस्य च प्रवर्त्तनाख्यसामान्यस्य विशेषमन्तरेणापर्यवसानात् समीहितसा
धनत्वस्यैकत्वात् । नन्विष्टसाधनत्वस्याविध्यर्थत्वे संध्योपासनं तेरिष्टसाधनतत्वं कुर्वित सह प्रयोगानुपपत्तिरि

प १ आचार

ति वार्थं । इष्टसाधनत्वस्य विशेषरूपेण विधिनानभिधानात् । प्रवर्त्तनात्वेनरूपेणाभिधानात् । सामान्यश
ब्दस्य च विशेषशब्देन दृष्टः सह प्रयोगः पांचालराजा द्रुपद इत्यादौ । तस्मात्समीहितसाधनतैव प्रवर्त्तनात्वे
नरूपेण विध्यर्थः सैव चैतेन रूपेण शब्देनाभिधीयत इति शाब्दी भावना ॥ उक्तं वार्त्तिकस्याप्ययमेवाभि
प्रायः अभिधीयते साभिधा समीहितसाधनता सैव प्रवर्त्तनात्वेनाभिहिता पुरुषप्रवृत्तिं भावयतीति
भावनां तां लिङादय आहुरिति । यथाहुः पुंसामिष्टाभ्युपायत्वात्क्रियास्वन्यः प्रवर्त्तकः । प्रवृत्तिहेतुधर्मं च प्रवदंति
प्रवर्त्तनामिति तस्मिंश्च यजेतेत्यत्र लिङंशेन शाब्दीभावनोच्यत इति । आख्यातांशेन चार्थीभावनोच्य
ते । ननु केयमार्थी भावना । कर्त्तृव्यापार इति चेत् । न यागादेरपि तद्व्यापारत्वेन भावनात्वापत्तेः । न चेष्टापत्तिः
तस्य प्रकृत्यर्थत्वेन प्रत्ययार्थत्वाभावादिति चेत् ॥ अत्राहुः । सत्यं न यागो भावना किंतु स्वर्गं ह्याजनितो याग

य न

३५ विषयोपः प्रयत्नः साभावना। स एव चाख्यातांशेनोच्यते। यजेतेत्याख्यातश्रवणे यागेन यतेतेति प्रतीते
कारोत्यर्थ जीयमानत्वात्। यश्च प्रयत्न एवं कं गमनादि करोति तस्मिन्देवदत्तो गमनं करोतीति प्रयोगदर्शनात्। वातादि
वाचकाच नास्पंदमाने तु नायं करोति किंतु वातादिना स्पंदो जायत इति प्रयोगात्करोतेः स्पंदस्थानत्वप्रयत्नः करोति
रूपम् ४= सामानाधिकरण्यं चाख्याते दृश्यते। यजेत यागेन कुर्यात्पचति पाकं करोति गच्छति गमनं करोति अत
श्च करोति सामानाधिकरण्यादप्यत्यस्याख्यातवाच्यत्वं न च रथो गच्छतीति प्रयोगानुपपत्तिः रथे प्रयत्ना
भावादिति वाच्यं। लोकेश्वर्यत्नं प्रयत्नं रथे चारोप्य प्रयोगोपपत्तेः। यन्मतेप्यन्योत्पादनानुकूलं व्यापारसा फल ३=
मान्यं भावना तन्मतेपि रथे गमनातिरिक्तव्यापारानुपलब्धेः रथो गच्छतीति प्रयोगस्योपचारिकत्वमेवे
ति॥ अतश्च प्रयत्न एवार्थी भावना। यदाहुः प्रयत्नमूर्तिरन्यार्थीभावनानुनशक्यते। वस्तुमात्राख्यातवा
रप्येकिप्रैवनतादनुकूलः कृत्यादिरूपो व्यापारोस्तीति भावः २=

स्येह प्रक्रान्ते तु परस्मैपद इति॥ अन्ये त्वाहुः। भवितुर्भवनानुकूलो भावकव्यापारस्तावद्भावना यस्मिन्व्यापा
रे कृते करणं फलोत्पादनाय समर्थं भवति तादृशव्यापार इति यावत्। स एव चाख्यातार्थः कुठारेणाछिनत्तीत्या
ख्यातश्रवणेहि भवत्येतादृशी मतिः॥ कुठारेण तथाव्यापारिते यस्मि न्व्यापारे कृते कुठाराच्छेदनं भवती
ति। एवं यजेत स्वर्गकाम इत्यस्याप्यर्थः। यागेन तथा व्यापारिते यस्मिन्व्यापारे कृते यागात्स्वर्गो भवतीति
स च व्यापारः क्वचिदुद्यमनपतनादिः। क्वचिद्वाग्न्यन्वाधानादि ब्राह्मणतर्पणान्तः। कथं भावाकांक्षायां विशे
षरूपेण पश्चादवगम्यते। अन्ये तूत्पादानुकूलत्वेन सामान्यतस्त्वाख्यातादेवावगम्यते। रथो ग्रामं गच्छ
तीत्यत्राख्यातेन ग्रामप्राप्त्यनुकूलो व्यापार एव प्रतीयते। स्यन्दस्तथा गमनेन व्यापारिते यस्मिन्व्यापारे
कृते गमनाद्ग्रामप्राप्तिर्भवतीति प्रतीतेः॥ न त्वत्र गमनमात्रमाख्यातार्थः॥ तस्य धातुनोक्तत्वात्॥ त

३६ त्रकोसौ व्यापारइत्यपेक्षायां पूर्वोत्तरावान्तरदेशविभजनसंयोजनरूप इति पश्चादवगम्यते ॥ पूर्वेण प्रदेशे
नविप्रयुज्योत्तरेण संप्रयुज्य रथो ग्रामं गच्छतीति प्रयोगात् । उद्यम्य निपात्य कुठारेण छिनत्तीतिवत् । एवं देवद
त्तः प्रपतति इत्यत्रापि देवदत्तस्तथा व्याप्रियते यथा प्रपतनो भवतीति प्रपतनानुकूलो व्यापार एवाख्यातार्थो
न प्रपतनः तस्य धात्वर्थत्वात् । व्यापारविशेषापेक्षायां चरणादिः पश्चादवगम्यते उद्यमननिपत
ना।५ नवत् । तथा च सर्वत्रानुगतत्वादधोऽवसादानुकूलं व्यापारसामान्यमेवाख्यातार्थः । ननु प्रपतनमात्रं र
थो गच्छति देवदत्तः प्रपतति इत्यादिषु तदभावात् । न चात्रौपचारिकत्वं वक्तुं युक्तं मुख्ये संभवति तस्या
न्याय्यत्वात् ॥ कर्मस्थोऽवसादानुकूलो व्यापार एव न प्रपतनमात्रं कर्तृश्चेतनाचेतनकर्तृकत्वात्तत्सा
मानाधिकरण्यादिति । तस्मिन्कर्मण्यवसादानुकूलो व्यापार आश्रयीभावना । इति सैव व्यपदिश्यते सांख्या

तांशे नोच्यते भावयेदिति। तस्माच्छ्वभाव्याकांक्षायां स्वर्गादि भाव्यत्वेन संबध्यते। करणाकांक्षायां यागादिः
करणत्वेन संबध्यते। प्रयाजादय इतिकर्तव्यतात्वेन ॥ एवं च यजेतेत्यादिना स्वर्गोद्देशेन यागादेर्विधा-
नात्सिद्धं यागादेर्धर्मत्वं। प्रयोजनमुद्दिश्य वेदेन विहितत्वादिति॥ सोऽयं धर्मो यदुद्देशेन विहितस्तदुद्दे-
शेन क्रियमाणस्तद्धेतुः श्रीगोविंदार्पणबुद्ध्या क्रियमाणस्तु निःश्रेयसहेतुः। न च तदर्पणबुद्ध्यानुष्ठाने
हो प्रमाणाभावः। यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत्। यत्तपस्यसि कौंतेय तत्कुरुष्व मदर्पणमिति
त स्मृतेः॥ अस्याश्चाष्टकादिस्मृतिवत् प्रामाण्योपपादनस्यान्यत्र विस्तरः। क्वाहं मंदमतिः क्वेयं प्रक्रिया महदस-
म्मता तस्मादुक्तो विलासोऽयं गोविंदगुरुपादयोः॥ ग्रंथरूपो मदीयोऽयं वाङ्मयापारः सुशोभनः। अनेन प्रीय-
तां देवो गोविंदो भक्तवत्सलः॥ इति श्री अनंतदेवसूनुना आपदेवेन कृते मीमांसान्यायप्रकाशसंज्ञके मीमां-

३२ ता प्रकरणं समाप्तम् ॥ मिति माघ बदी १४ संवत् १८५५ श्री राधागोविंददेवो जयतो ॥ ० ॥ ० ॥

॥ श्री हरये नमः ॥ श्री नमः श्री गोपीनाथाय ॥ श्री मदनमोहनदेवाय नमः

[illegible]